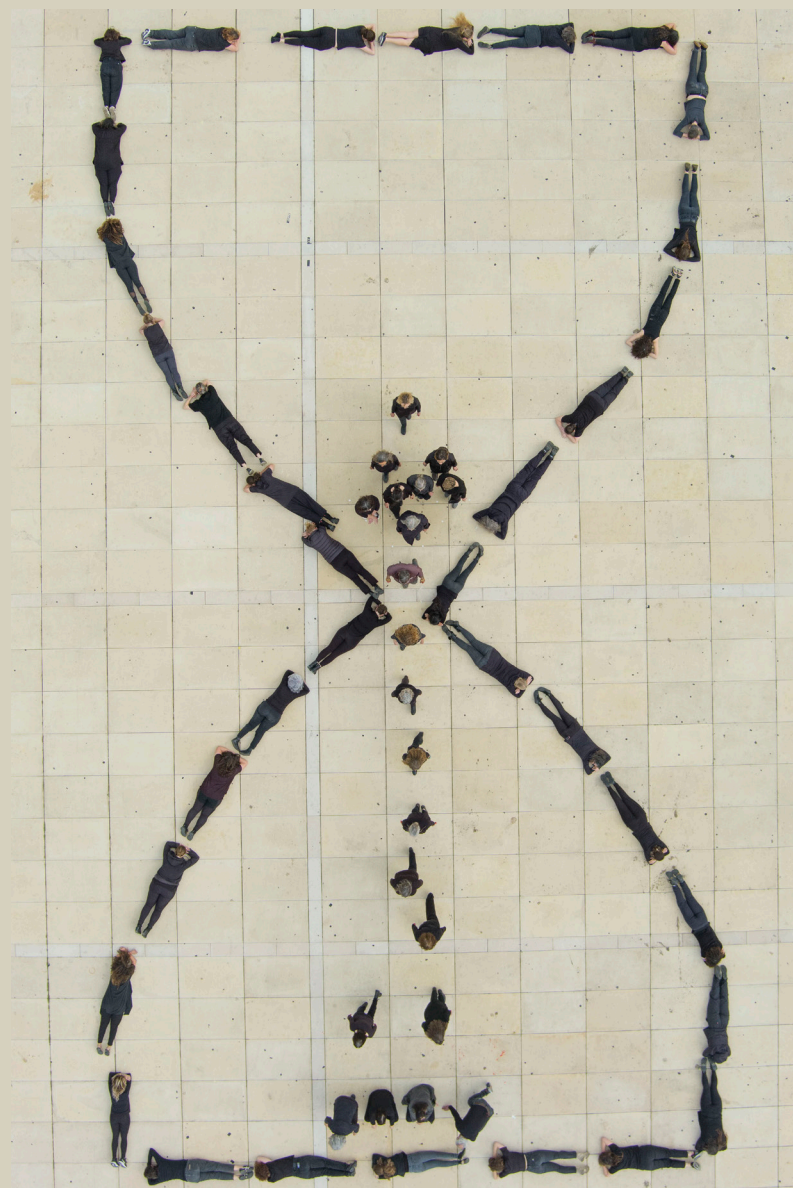

החינוך וסביבו

כתב עת למחקר, יצירה ואקטיביזם

גיליון מ"ז | תשפ"ה 2025

האנושי: דיוקן של תקווה

החינוך וסביבו

כתב עת למחקר, יצירה ואקטיביזם
גיליון מ"ז | תשפ"ה 2025

החינוך וסביבו הוא כתב עת שנתי למחקר, יצירה ואקטיביזם בהוצאת מכללת סמינר הקיבוצים המשמש במה לעבודות מחקר, עיון ויצירה. **החינוך וסביבו** מפרסם כתבים ויצירות מסוגות מגוונות, ובכלל זה מאמרים, מסות, רשימות תיעוד של עשייה חינוכית וחברתית, תרגום, ראיונות וכן אומנות חזותית וטקסטים ספרותיים.

אירועי השבעה באוקטובר 2023 חשפו ממדים חדשים של אכזריות וסבל, גבורה והתגברות. מתוך השבר הזה אנחנו מחפשות תקווה, תזכורת לאנושי שבאדם ומקורות של השראה. גיליון מיוחד זה של **החינוך וסביבו, האנושי: דיוקן של תקווה**, מוקדש לדמויות מעוררות השראה. חברי וחברות סגל המכללה מרימים כאן על נס דמויות היסטוריות ובדיוניות, מן ההווה והעבר, המעידות על הערכים והשאיפות המנחים אותנו. זימון יחד כאן מציב דיוקן קבוצתי של תקווה.

המכללה לחינוך,
לטכנולוגיה ולאמנויות

המכללה לחינוך
טכנולוגיה ולאמנויות

החינוך וסביבו

האנושי: דיוקן של תקווה

שנתון המכללה מ"ז
תשפ"ה-2025

החנינוך וסביבו: כתב עת שנתי למחקר, יצירה ואקטיביזם

כרך מ"ז, תשפ"ה-2025

ISSN: 0792-223X

עורכת: ד"ר לילך ניישטט

חברי המערכת: יאיר ברק, ד"ר מירב אלמוג, ד"ר טלי סגל,
ד"ר דנה שחייני

הוועדה המייעצת: ד"ר רינת ארביב-אלישיב, פרופ' סמדר דוניצה-שמידט,
ד"ר גילי יוסף, ד"ר אירית פלדמן, פרופ' שי פרוגל,
ד"ר עינב קטן-שמיד

המייסד והעורך הראשון: מרדכי סגל ז"ל

מרכזת מערכת וניהול הפקה: קטיה רוזנברג

עריכת לשון: נירית איטינגון

עיצוב ועימוד: אירית נחום

דימוי הכריכה: תומר אפלבוים

עיצוב הכריכה והשער: יוסי ארזה

הוצאת מכללת סמינר הקיבוצים, 2025

תוכן העניינים

5	המשתתפים בגיליון
11	דבר המערכת
	שער 1 מיתוס
	מבעד לעיוורון של אכילס
17	מעין מזור
	חנה בת מתתיהו: מאבק נשים באלימות מינית במלחמות
23	חן פינץ
	משה רבנו: שבע תחנות בסיפור חייו
27	חיים חיון
	שער 2 אמנות
	מה שהבטיח חיים גורי
33	שרון גבע
	קטה קולוויץ: לבחור בחיים
37	אורית דודאי
	משה שמיר: מרד במלך בשר ודם
43	רביב רייכרט
	זלדה והאור
51	נעמה קפון
	שער 3 מחאה
	אין עוד יום
55	חן שפירא
	שער 4 אקטיביזם
	מקס כהן: האדם כמקור של תקווה
69	נמרוד טל

75	האם הנשכחת: בעקבות ברטה פפנהיים וספרה זכותה של אשה חנה קהת
83	יצחק נחמן שטייברג והליגה למען ארץ חופשית נטע ליבר שפר
89	רייצ'ל קרסון: האישה שהעזזה לומר Don't אדיב גל
95	רחל (דידי) הראל: זו שהקפידה ללכת זקוף תמר קטקו
	שער 5 חינוך
103	אריה לוי ציפי ליבמן
107	יעקב ווסיליאביץ' מזגנוב אנה פינקלשטרן
111	יונה עוזריי־שנבר: יונת השלום שלי סיגל עוזריי־רויטברג
121	תרצה ספיר: מסע חיים והשראה שלומית עופר, טלי רונן ולילך שליט
	שער 6 חיבור מצטיין
127	הקדמה
129	אלכס דנציג (1948-2024) נילי קרן
131	אבי, אלכסנדר דנציג בן דנציג
133	התנגדות כזהות: יומנה של אתי הילסום בעיצוב זיכרון השואה מפרספקטיבה מגדרית שחר חונן
	שער 7 אפילוג
141	הרופא מימי חסקין

המשתתפות והמשתתפים בגיליון

ד"ר שרון גבע | מרצה בכירה וראשת החוג להיסטוריה במכללת סמינר הקיבוצים. ספרה השלישי, **כל השאר הוא אלמוות: פרשת חייהם של צביה לובטקין ויצחק (אנטק) צוקרמן**, ראה אור ב־2023.

פרופ' אדיב גל | דיקן הפקולטה למדעים וממייסדי מרכז החינוך לקיימות סביבתית. פרופ' גל מלמד מגוון קורסים לתואר ראשון ולתואר שני במחלקה למדעים במכללת סמינר הקיבוצים, בתחומי הסביבה והקיימות. הוא עומד בראש תוכניות לחינוך סביבתי בישראל למעלה מעשרים שנה ומלמד גם בבתי ספר יסודיים מאז 2004. לאחרונה עיסוקיו במחקר כוללים חקירות בתחום הקיימות, חינוך סביבתי, העצמה, תחושת מסוגלות עצמית בהוראת קיימות, חינוך לשינוי אקלים ורבות אחרות.

ד"ר אורית דודאי | מרצה ומטפלת באמנות, מלמדת בתוכנית לתואר שני בתרפיה באמנות חזותית במכללת סמינר הקיבוצים ובאוניברסיטת בר אילן. מחקרה מתמקד ביחסי הגומלין בין פסיכואנליזה, לימודי תרבות ומדיה עם דגש מיוחד על האופן שבו מצבים נפשיים קדם־מילוליים באים לידי ביטוי ופועלים באמצעות סגנון פואטי. עבודתה הקלינית היא פסיכודינמית והתייחסותית. היא מטפלת בקליניקה פרטית בתל אביב במבוגרים ובני נוער הסובלים ממגוון רחב של בעיות נפשיות כגון טראומה, חרדה ודיכאון.

בן דנציג | נולד בקיבוץ ניר עוז (1975). מוזיקאי, מלחין וכותב. לאורך חייו הבוגרים לימד מוזיקה ויצר שיתופי פעולה בין תלמידים ותלמידות דרך חיבור ושמירה על יסודות אנושיים בתוך קבוצה. בשנת 2009 הוציא יחד עם אחיו, מתי דנציג, את האלבום "נשמת העץ". מאז פרסם חמישה אלבומים, בהם מחווה לקלאסיקות הישראליות שמהן צמח. אלבומו החדש עומד לראות אור.

ד"ר חיים חיון | מלמד מקרא במכללת סמינר הקיבוצים.

ד"ר מימי חסקין | חברת סגל בכירה. חוקרת ספרות, מרצה ומדריכה פדגוגית. בעבר ראש החוג לספרות. תחומי התמחותה רחבים ומגוונים ובעיקרם לאומיות ומזרחיות. מדריכת טיולים ספרותיים, בעקבות יוצרות, יוצרים ויצירות ומקדישה קורסים ייעודיים לתחום זה.

ד"ר נמרוד טל | מרצה בכיר בחוג להיסטוריה במכללת סמינר הקיבוצים וראש תכנית רום למצטיינות ולמצטיינים במכללה. תחומי המחקר שלו הם היסטוריה אמריקנית, חינוך היסטורי והוראת היסטוריה בישראל ובעולם. פרסומיו כוללים, בין היתר, *The*

American Civil War in British Culture: Representations and Responses, 1870s to the Present, ו- *Cultures of War in Graphic Novels*. פרויקט המחקר הנוכחי שלו עוסק בהתגבשות חלופות לנרטיב ההיסטורי הקנוני בישראל מאז שנות ה־80. ביחד עם פרופ' אייל נווה, הקים את המכון הישראלי לחינוך היסטורי בסמינר הקיבוצים.

פרופ' ציפי ליבמן | נשיאת מכללת סמינר הקיבוצים עד סוף שנת תשפ"ד. תחומי התמחותה הינם: הכשרת מורים, מדיניות חינוך וכן למידה, הוראה והערכה. במהלך שנותיה כחוקרת חינוך פרסמה עשרות מאמרים בעברית ובאנגלית, והייתה שותפה לכתיבה ולעריכה של עשרה ספרים. פרופ' ליבמן שימשה כחברת מערכת בכתבי העת הבאים: *International Review of Education* ו- *Studies in Educational Evaluation*. פרופ' ליבמן הייתה חברה בוועדות רבות בתחום ההשכלה הגבוהה, וביניהם: המועצה להשכלה גבוהה, ועדת דוברת, הוועדה המייעצת שליד המדען הראשי במשרד החינוך והייתה דירקטורית בחברה למתנ"סים.

נטע ליבר שפר | אמנית וציירת, מרצה לציור במכללת סמינר הקיבוצים. עבודותיה עוסקות בהיסטוריה ובזיכרון ויחד עם זאת בהעדר ובשכחה. זוכת פרס שיף לציור ריאליסטי פיגורטיבי (2023) ופרס עידוד היצירה (2022). הציגה בתערוכות בארץ ובעולם, ביניהן תערוכת יחיד במוזיאון תל אביב במהלך 2024.

ד"ר מעין מזור | מרצה בכיר בחוג להיסטוריה. מלמד את תרבויות יוון ורומא העתיקות ותולדות בית שני. תחומי המחקר שלו הם מיתוסים ותיאוריות של מיתוסים. מתעניין במיוחד בפרשנויות פסיכואנליטיות של מיתוסים. ספרו האחרון **מבוא קצר לתולדות יוון העתיקה, מתקופת הברונזה ועד התקופה הקלאסית** (2023) פורסם בהוצאת כרמל.

ד"ר סיגל עוזרי רויטברג | אנתרופולוגית וסוציולוגית פוליטית. מחקרה, שיוצאים מהפרספקטיבה האיכותנית עוסקים בזיקות שבין: פוליטיקה, תרבות וחינוך בהקשרים חברתיים משתנים. היא חברת סגל בכיר במכללת סמינר הקיבוצים ומלמדת מגוון קורסים בפקולטה לחינוך.

ד"ר שלומית עופר | רקדנית בקבוצת 'ריקודנטו', מומחית בכתב־תנועה אשכול־וכמן וחוקרת קשרים בין תנועה ומחול לבין חינוך, הוראה ולמידה. כיהנה כרכזת לפיתוח חשיבה באמנויות באגף אמנויות במשה"ח וכראש בית־ספר למחול במכללת סמינר הקיבוצים.

ד"ר חן פינץ | ראשת החוג למקרא ותרבות ישראל. חוקרת פדגוגיה פמיניסטית ופדגוגיה ורב תרבותית בחינוך היהודי. חברה בוועדת מקצוע בתחום הדעת תנ"ך ממלכתי, להתווית מדיניות הוראת המקרא בישראל, משרד החינוך.

אנה פינקלשטרן | ספרנית במכללת סמינר הקיבוצים. מתמחה בספרות השוואתית. בעברה לימדה כתיבה במחלקה לספרות אנגלית בברוקלין קולג' וספרות במחלקה ללימודי יהדות באיתקה קולג'.

פרופ' חנה קהת | מרצה בכירה במכללת סמינר הקיבוצים ובמכללת גבעת וושינגטון. מחברת ספרים ומאמרים רבים בתחום מחשבת ישראל ומגדר ייסדה את תנועת קולך ועמדה בראש הארגון מ־1998 עד 2014 לסירוגין.

ד"ר תמר קטקו | היסטוריונית ואשת חינוך, עוסקת באתיקה ועיצוב תודעת זיכרון. מלמדת בפקולטה למדעי הרוח והחברה במכללת סמינר הקיבוצים. אוצרת מוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה ע"ש הנשיא חיים הרצוג, וממייסדי.

נעמה גרוסקפון | אמא, אמנית, מטפלת, תלמידה ומורה. נעה בין חינוך, אמנות וטיפול וחוקרת את המגוון העשיר של האיכויות וההשראות שביניהם. מלמדת בתוכנית "הדרכת אמנות ומעגלי יצירה" במכללת סמינר הקיבוצים ומטפלת באמצעות אמנות בילדים ובני נוער במרפאות שלוותה.

ד"ר נילי קרן | אשת חינוך והיסטוריונית, חוקרת שואה ודרכי עיצוב זכרה. לימדה שנים רבות במכללת סמינר הקיבוצים ושימשה בין יתר תפקידיה כמדריכה פדגוגית, כחברת הנהלה וכראש החוג להיסטוריה. הייתה בין הראשונים שהובילו מסע של בני קיבוץ לפולין, ובניית תכניות הכנה ולימוד לקראת מסע. לימדה את נושא השואה במשך שלוש שנים באוניברסיטת סטוקטון ניו ג'רסי בארצות הברית.

ד"ר טלי רונן | מומחית לכתב־תנועה אשכול־וכמן ורקדנית בקבוצת המחול 'ריקודנטו'. חוקרת את הקשר בין הוראה, חינוך, יצירה ותנועה. מדריכה פדגוגית במכללת סמינר הקיבוצים ומרצה במכללת תל־חי, מחויבת להעצמת הידע התנועתי והחינוכי.

ד"ר רביב רייכרט | מרצה ומדריך פדגוגי, עוסק בחינוך דמוקרטי, ספרות ופילוסופיה של החינוך. חוקר ספרות פנטסטית ופדגוגיה דמוקרטית. פרסם סיפורים ומאמרים, שני ספרים ושלישי העתיד לראות אור בקרוב.

ד"ר לילך שליט | מורה, רקדנית ומטפלת בתנועה. מרצה בכירה לכתב תנועה בבית הספר למחול במכללת סמינר הקיבוצים ובמסלול למחול במכללת אורות ישראל, רקדנית בקבוצת המחול 'ריקודנטו' וחברת 'המרכז לחקר כתבי תנועה ומחול'.

חן שפירא | אמן בין תחומי, מורה ואוצר. עוסק בתפר שבין חינוך לבין אמנות, חברה ותרבות. מרצה ומדריך פדגוגי במכללת סמינר הקיבוצים. אוצר הגלריה של הפקולטה לחינוך במכללת סמינר הקיבוצים.

צלמים:

גדעון אגז'ה | צלם ואמן תיעודי, בוגר בצלאל. מתעד את קהילת יוצאי אתיופיה בישראל מהעלייה והמאבקים עד חיי היום-יום מתוך שליחות לשימור הזיכרון הקולקטיבי והבאת קולות שלא נשמעו.

תומר אפלכאום | יליד 1978, נשוי +2, בוגר מכללת הדסה. מצלם עיתונות משנת 2004 עבור עיתון הארץ.

בן כהן | בן 56, למד צילום בקאמרה אובסקורה בין השנים 1993-1996. צלם מקצועי – פורטרטים, צלם עיתונות פרילנס, צלם מחאה, דוקומנטר. השתתפות בתערוכות: תערוכת במזיאון על התפר – דמוקרטיה אומרת – מחאה 2023. תערוכה בגלריית החלל – פיקסל ארט ואמנות מולקולרית 2022.

הדס פרוש | בת 38, צלמת של עיתון הארץ מזה ארבע וחצי שנים. לימודי צילום עיתונות במכללת לוייליסט ותואר ראשון בתולדות אמנות ומדעי הרוח באוניברסיטת קרלטון באונטריו, קנדה. שמשה כצלמת בסוכנות פלאש 90 שבע שנים. העבודות של הדס פרוש פורסמו בעיתונים ומגזינים בחו"ל, בין היתר בנשינל ג'יאוגרפיק, זכתה בכמה קטגוריות בתחרות עדות מקומית ובתחרות הבינלאומית NPPA.

פרופ' מיקי קרצמן | יליד 1959, ארגנטינה. צלם, אקטיביסט ומרצה לצילום. ראש המחלקה לצילום בין השנים 2006-2014 בבצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב, ירושלים. שם הוא מלמד גם כיום. בין השנים 1985 – 2012 עבד כצלם עיתונות ברשת שוקן. ממקימי שוברים שתיקה ויו"ר הדירקטוריון. הציג בארץ ובעולם, עבודותיו הן חלק מאוספים מוזיאליים וגם באוספים פרטיים. זכה לפרסים רבים, 1997 – פרס אנריקה קלוין לצילום, מוזיאון ישראל. 2001 – פרס שר התרבות. 2011 – פרס א.מ.ת. לאמנות ותרבות. מלגת רוברט גארדנר, מוזיאון הפיבודי באוניברסיטת הרווארד. 2012 – פרס מנדל ואווה פונדק, מוזיאון תל אביב לאמנות. 2016 – נבחר לאחד מחמישים הצלמים המחויבים חברתית בתולדות הצילום ע"י קרן קורנל קאפה באי.סי.פי. ניו יורק, ארה"ב.

דנה רעני | בת 53 אמה לבן ובת בגיל 21 ו-19. סמנכלית כספים בחברת היי טק וצלמת חובבת. בשלוש שנים האחרונות מתעדת את המחאה החברתית וכמו כן מלווה ומתעד את מאבקי משפחות החטופים. נמנית עם חברי סירת הצלמים של המחאה שמלווים ומתעדים בכל הארץ את המחאות ומפיצים לתקשורת בארץ ובעולם.

אלדד רפאלי | צלם, אמן, אוצר. "עבודותיו המיוחדות של רפאלי הוצגו באופן נרחב במוזיאונים וגלריות רבים בארץ ובעולם. מבטו ושפתו הרגישה והמורכבת, הכהה

והעמוקה הפכה לסימן ההיכר שלו. רפאלי מצלם פרויקטים אומנותיים מורכבים העוסקים בפן האישי, חברתי ופוליטי של החברה הישראלית" [פרופ מאיר ויגודר]. הציג תערוכות רבות בארץ ובעולם, זוכה פרסים רבים, יזם בתחום האמנות, למד פילוסופיה וצילום, יזם ומפעיל את PHOTOACTIVE – אקטיביזם בצילום.

אבישג שארישוב | צלמת עיתונות וצלמת דוקומנטרית בת 34 מרשפון. זוכת פרס תמונת השנה של יוניסף לשנת 2024. בגיל 19 החלה את דרכה כצלמת עיתונות, ומאז צברה 15 שנות ניסיון בתיעוד עיתונאי, חדשותי ומגזיני עבור עיתונים ומגזינים מובילים בארץ ובעולם. מלבד עבודתה העיתונאית, אבישג מרצה לצילום, מחברת רבייהמכר **אסופה**, ומתמחה בפרויקטים דוקומנטריים ארוכי טווח. את מלחמת חרבות ברזל אבישג מתעדת עבור **הניו יורק טיימס** דרך כתבות חדשותיות ופרויקטים ייחודיים שהביאו את סיפורם של שורדי השבת השחורה ושורדי השבי בעזה. עבודותיה זכו להכרה ולהוקרה בתחרויות צילום יוקרתיות בארץ ובעולם.

דבר המערכת

אירועי שבועה באוקטובר 2023 חשפו ממדים חדשים של אכזריות וסבל, גבורה והתגברות. מאז אותו יום אנחנו חיים בתוך פער בלתי נסבל בין שגרה לבין מצב אקוטי מתמשך של מדינה המפקירה את אזרחיה. עינינו רואות ואוזנינו שומעות, אך הראש והלב מתקשים להכיל כאב בקנה מידה אפי. מתוך השבר הזה אנחנו מחפשות תקווה, תזכורת לאנושי שבאדם ומקורות של השראה. גיליון מיוחד זה מוקדש לדמויות מעוררות השראה. פנינו אל חברותינו וחברינו מסגל המכללה וביקשנו להרים על נס דמויות כאלה – היסטוריות ובדיוניות, מן ההווה ומן העבר. הרשימות מעידות על הכותבים לא פחות מאשר על מושאי כתיבתם. הדמויות שנבחרו מעידות על הערכים והשאיפות המנחים את סגל המכללה. זימון יחד כאן מציב דיוקן קבוצתי של תקווה, תמונת חזון משותפת לעתיד לבוא.

בחטיבה הראשונה, "מיתוס", מעין מזור מציג את הפיוס שמשיג אכילס מבעד לעיוורון הזעם המנחה אותו במלחמת טרויה; חן פינץ מעלה את דמותה של חנה בת מתתיהו, מופת אמיץ של התנגדות מול פגיעה מינית על רקע לאומי; חיים חיון מצביע על הבחירה באמת ובצדק, הנשנית וחוזרת בתולדותיו של משה רבנו.

בחטיבה השנייה, "אומנות", הכותבות נאחזו באומנות כבמקור של תקווה. שרון גבע חוזרת אל המשורר והפובליציסט חיים גורי, המעלה על הכתב את רשמיו כצופה במשפט אייכמן ומאמין כי "ככלות הכל – נותרת התקווה היפה, כי לא לעולם שקר"; אורית דוראי מתבוננת בשלוש יצירות של האומנית הגרמנייה קטה קולוויץ ומוצאת בהן עדות לכוחה של האומנות לייצג את האובדן, להוות מרחב לעיבודו ולעורר תקווה בעת מלחמה; רביב רייכרט חיבר סיפור בדיוני השואב תקווה מדמות האינטלקטואל החווה פני עתיד, כפי שזה משתקף בספרו של משה שמיר **מלך בשר ודם**; נעמה קפון קוראת בשיר בפרווה של זלדה ומוצאת אור גם בשלולית במדרכה.

בחטיבה השלישית, "מחאה", המוצבת בלב הגיליון, מוקדשת לנאבקים על שחרור החטופים. בני משפחות החטופים וקהילותיהם סחפו אחריהם מפגינים מכל שדרות העם. חן שפירא אצר מבחר תצלומים המתעדים את המאבק להשבתם, משל הצלמות והצלמים הדס פרוש, אבישג שאר-ישוב, דנה רעני, מיקי קרצמן, אלדר רפאלי, בן כהן, תומר אפלכאום וגדעון אגוז'ה. הדמויות הנשקפות מן הצילומים הן מופת והשראה למאבק, להתמדה, לערכות ולתקווה.

בחטיבה הרביעית, "אקטיביזם", הכותבים העלו על נס את הפעולה במרחב הציבורי: **נמרוד טל** בחר במקס כהן, מוכטל מאנגליה של ראשית המאה ה-20, אדם מן השורה שחרף המציאות הקשה לא איבד תקווה; **חנה קהת** מגלה מחדש את ברטה פפנהיים, מחלוצות העבודה הסוציאלית היהודית באוסטריה, כאם הרוחנית של הפמיניזם היהודי; **נטע ליבר-שפר** מציגה את דמותו של יצחק נחמן שטייברג, יהודי שומר מצוות מלטיביה, שהוביל תוכנית להתיישבות יהודית באוסטרליה עוד לפני מלחמת העולם השנייה; **אדיב גל** מעלה על נס את פועלה של רייצ'ל קרסון, הזואולוגית האמריקנית שחשפה את שקרי תעשיית הכימיה, וכנגד כל הסיכויים הצליחה להביא לאיסור על השימוש בדיי-דייטי בארצות הברית; **תמר קטקו** מגוללת את סיפור הגבורה הלא ייאמן של לוחמת המחתרת בהולנד, רחל (דידי) רוסי-הראל. גם העיניים הקשים בידי הגסטאפו לא שברו את רוחה, והיא בנתה את עצמה מחדש בארץ כפעילה חברתית וכמומחית לחינוך ילדים בעלי מוגבלויות.

החטיבה החמישית, "חינוך", מוקדשת למורות ולמורים של הכותבות. **ציפי ליכמן** מספרת על המורה שלה, פרופ' אריה לוי, חתן פרס ישראל לחינוך (1998), שהותיר בה חותם עמוק והשפיע באופן מכריע על חייה; **אנה פינקלשטרן** מציירת באהבה את דיוקנו של המורה הפרטי שלה למתמטיקה, יעקב ווסיליאביץ' מזגנוב, שעלה מברית המועצות לישראל בשנות התשעים והיה ממייסדי בית הספר שבח-מופת; **סיגל עוזרי-רויטברג** מציגה את דמותה מעוררת השראה של המחנכת והמשוררת יונה עוזרי-שנבר, שנולדה במצרים ועלתה לארץ כילדה, הוכשרה לגננת במכללת סמינר הקיבוצים וחינכה דורות של ילדים בקיבוצים העוגן ונגבה; **שלומית עופר**, **טלי רונן** ו**לילך שליט** מתחקות אחר סוד ההשראה בדמותה של מורתן תרצה ספיר, אשת חינוך, יוצרת וחוקרת, שכיהנה כראש בית הספר לאומנויות המחול במכללת סמינר הקיבוצים.

בחטיבה השישית מוצג החיבור הזוכה בתחרות החיבור האקדמי המצטיין: 'התנגדות כזהות: יומנה של אתי הילסום בעיצוב זיכרון השואה מפרספקטיבה מגדרית', שכתבה הסטודנטית **שחר חונן**. התחרות השנה מוקדשת לזכרו של אלכס דנציג ז"ל (1948-2024), היסטוריון ומחנך שנחטף מביתו בקיבוץ ניר עוז בשבעה באוקטובר 2023 ונרצח בשבי. את דמותו של דנציג מתארים בנו, המוזיקאי **בן דנציג**, ו**נילי קרן**, שפעלה אותו לאורך שנים להנחלת זכר השואה לבני נוער בישראל.

באפילוג מובאת רשימתה של מימי חסקין, המפגישה בין דמותו הספרותית של ברנאר רייה מהדבר לאלבר קאמי לבין דמותו של איתי קלופשטוק, רופא צבאי צעיר הנלחם בימים אלה על הגנת הארץ. עיתות משבר מביאות איתן גם גילויי קצה של גבורה והתגברות. מי ייתן ונצליח לחיות לאורן.

לילך ניישטט

מיתוס

מבעד לעיוורון של אכילס

מעין מזור

במלחמה שפרצה בעקבות אירועי שבעה באוקטובר, ובמיוחד בשלביה המתקדמים, שבה ועלתה לנגד עיניי דמותו של אכילס, גיבורו היווני של האפוס היווני המפורסם – האיליאדה. אפוס זה סופר בעל פה אי שם במאה ה-12 לפני הספירה, והועלה על הכתב רק במאה השביעית לפני הספירה. את סיפור המיתוס הכיר כל ילד יווני, והוא היה ליבה של התרבות היוונית ונקודת התייחסות ספרותית, חברתית ופוליטית בעולם המערבי במשך מאות שנים.

חייו של אכילס, כפי שהם מתוארים בעלילת האפוס העתיק הזה, עשויים להיות משל וסמל לתהליך שאולי יתרחש ביום מן הימים בינינו לבין הפלשתינאים. אכילס שובי בתפיסה עצמית חד-צדדית שנובעת מעצמי רווי טראומה. במהלך עלילת האפוס הוא עובר תהליך מרתק, ובו הוא מתמיר התכונות צרה ומצמצמת תודעה לעמדה חומלת ורחבת-אופקים, ובדרך מגלה ממדים עמוקים ומורכבים יותר של המציאות. הוא משתחרר מלפיתת הטראומה שלו – מות חברו האהוב פֶּטְרוֹקְלוֹס – ומהעיוורון התודעתי שהיה שרוי בו, ומאמץ עמדה שאפשר לכנות אותה נרקיסיזם בריא. את התהליך המרתק הזה הוא עובר בעיקר הודות לפעולה אחת שנוקט לא אחר מאשר אביו של אויבו הגדול ביותר.

תזכורת: האיליאדה מתארת את השנה העשירית למצור שהטילו כמה נסיכים מיוון על העיר טרויה בעקבות חטיפת הלנה מלכת ספרטה על ידי פאריס, בנו של מלך טרויה. הגיבור המרכזי שלה – אכילס – גדול גיבורי יוון, מוזכר כבר בתחילת האפוס. כאשר פוגעים בכבודו בתחילת היצירה הוא נעלב, נוקט עמדה קורבנית, נוטש את חבריו בשדה הקרב ומסתגר באוהל. כבר בשורות הראשונות

מתגלה שבלב היצירה נמצא נושא אנושי פסיכולוגי – זעמו של אכילס. הזעם הזה והעלבון הנלווה אליו מביאים למות רבים מחבריו, ועושים את אכילס לגיבור בעייתי. בעוד אכילס נמנע מלהשתתף בקרבות, מנצחים הטרויאנים ומגיעים ממש עד ספינות היוונים, וגדל החשש שהמלחמה תסתיים בתבוסתם. כל זה מתרחש בשירים הראשונים של האיליאדה.

בהמשך פונה אל אכילס חברו הטוב ביותר, פטרוקלוס שמו, ומאשים אותו בשרירות לב. הוא מטיח באכילס שהוא חסר כל תועלת, ושפילו הדורות הבאים לא יחשבו אותו לגיבור. בין השניים מתנהל דו-שיח שיש לו חשיבות רבה לאפיונו של אכילס, ואכילס מתגלה בו כדמות אגוצנטרית לחלוטין. אכילס מתפלל לזאוס ומייחל למות כולם, טרויאנים ויוונים כאחד. גורלו של איש אינו מעניין אותו, והעיקר בעיניו, כך הוא אומר לפטרוקלוס, הוא ששניהם יישארו שם ויכבשו את טרויה. בנקודת הזמן הזו בעלילה אפשר לתאר את אכילס כמבוצר בתוך זעם נרקסיסטי, וזהו רגע שפֶּל בדמותו של הגיבור הזה.

פטרוקלוס כועס על העמדה האנוכית והנרקסיסטית שמפגין אכילס, ומתעקש לצאת בעצמו לקרב ולעזור לחבריו. ואכילס אכן מרשה לחברו הטוב להצטרף אל היוונים הנלחמים. פטרוקלוס נלחם באומץ אך הקטור, בנו של מלך טרויה, מצליח להרוג אותו. רק לאחר מותו של פטרוקלוס אכילס חוזר לקרב, ואף שהוא מתחרט על כך שלא עזר לאחיו היוונים קודם לכן, המניע היחיד לחזרתו לקרב הוא מות חברו. מותו של פטרוקלוס שם קץ לזעם שאכילס חש מתחילת העלילה, אבל אינו מביא לפיוס או למחילה, ואכילס צולל לזעם חדש.

זעמו של אכילס על מות פטרוקלוס אדיר. הוא חוזר לקרב ויוצא למסע נקמה אכזרי. אכילס הורג בקרב את הקטור, גיבור הטרויאנים, האיש שהרג את חברו הטוב, אך זעמו אינו שוכך. הוא ממשיך ומתעלל בגופת הקטור, וגורר אותה מאחורי מרכבתו מסביב לטרויה מול עיני אשתו והוריו של הקטור, העומדים על חומות העיר וצופים במחזה המחריד. גם הריגת המוני טרויאנים והקרבת חלק מהם על מדורת הקבר של חברו אחרי ההתעללות בגופתו של הקטור אינן מצליחות לצנן את כעסו או להפיג את ייאושו של אכילס. אכילס יודע היטב שאין מה לעשות ברגע שהחיים נטשו את הבשר. כדי למצוא מנוח הוא חייב להשלים עם המצב האנושי. אבל בינתיים הוא אינו מצליח בכך.

הלווייתו של פטרוקלוס כבר התקיימה, אבל אכילס עדיין במצוקה. הוא מפסיק לאכול, לשותות ולישון. זעמו וצער אינם יודעים גבול. הוא מאבד צלם אנושי,

וממשיך לגרור את גופתו של הקטור סביב קברו של חברו בכל יום. במונחים פסיכואנליטיים אפשר לאפיין את אכילס כאן כמי שנמצא במצב תסוגתי, המאופיין בגרנדיוזיות הגנתית ובזעם נרקסיסטי. דהיינו, תגובה פסיכולוגית מורכבת שבה אדם מנסה להתמודד עם רגשות של היעדר אופק, דיכאון, וחוסר תקווה. בפסיכואנליזה תגובות אלו נחשבות לסימפטומים של הפרעה נרקסיסטית, או למנגנוני הגנה נפשיים שנועדו להגן על העצמי מפני כאב נפשי עמוק ואיום על תחושת העצמי. לאכילס אין אנליטיקאית שיוכל לפנות אליה לעזרה. את התפקיד הזה ימלא דווקא פְּרִיאָמוֹס, מלך טרויה ואביו של הקטור, שיגיע אל אכילס ויצר עבורו – עבור שניהם למען הדיוק – חוויה של שותפות לסבל, חוויה של תאומות שעתידה לשכך את כאבו ולאחות את שברי העצמי של שניהם.

איך זה קורה בעלילת המיתוס? האלים מחליטים להתערב. שליחתו של זאוס, איריס, נוטעת גבורה בליבו של פריאמוס ומדרבנת אותו ללכת למחנה היוונים כדי לפדות את גופתו של בנו הקטור. פריאמוס מתמודד עם התנגדותה של אשתו הַקְּבֵה, שדעתה על אכילס גרועה ביותר. אבל פריאמוס נחוש למלא אחר עצתו של זאוס. בסופו של דבר, הוא אומר, אם אכילס רוצה להרוג אותי, שיהרוג אותי כשהבן שלי בזרועותיי. לאחר שגייס את דמי הכופר שהתכוון להציע לאכילס בתמורה לגופתו של הקטור, פריאמוס יוצא לדרך, ובעזרת האל הרמס מגיע באין מפריע אל ספינות היוונים.

מילותיו הראשונות של פריאמוס לאכילס, "זכור את אביך", מבקשות לעורר רחמים באכילס ולערוך הקבלה בינו לבין פֶּלֶאוס, אביו הזקן של אכילס (ספר 24, 486). אבל נראה שהמשורר דווקא מוצא דמיון בין אכילס ופריאמוס: שניהם איבדו את היקר להם מכל בעולם. קודם לכן, תוארו בפירוט סבלותיו של אכילס לאחר מותו של פטרוקלוס, אך לא ידענו דבר על סבלותיו של פריאמוס עקב מות בנו הקטור. לאחר שהשניים משוחחים ואוכלים יחד, פריאמוס עצמו נזכר בכאב שלו, הוזהה לזה של אכילס:

הן לא עצמתי עיני תחת עפעפי למן היום בו איבד בני את חייו תחת ידיך שלך [...] אלא נאנח אני כל העת והוגה באין ספור אסונותיי, ובתחומי הארמון אתפלש ברפש ובדומן. אמת, עתה טעמתי מן המזון, לגמתי יין נוצץ וירד בגרוני – אך טרם זאת לא טעמתי מאומה (ספר 24, 635-642).

לאחר שביקש מאכילס לזכור את אביו פלאוס, פריאמוס מספר בעצב כיצד איבד

את ילדיו בזה אחר זה, וחוזר על קריאתו לאכילס לזכור את אביו הזקן המחכה לו בבית. פריאמוס אומר שהוא ראוי לרחמים יותר מאביו הקשיש של אכילס, מכיוון שאיש לא העז לפני כן לעשות את מה שהוא עשה – לנשק את ידיו של רוצח ילדיו: "ירא האלים, הו אכילס, חון אותי ורחם נא בזוכרך את אביך! אומלל הנני אף ממנו; את שסבלתי אני לא ידע עוד אדם הולך ארץ: יד הגבר קוטל בני קרובתי לפי לנשקנה" (ספר 24, 503-506).

מייד לאחר שהמילים הללו נאמרות, זעמו של אכילס מתפוגג לנגד עינינו בשני טורים בלבד. הגיבור הופך אדם אחר: "כך דיבר, ויעורר בליבו עצב וערגה לאביו; אחז את יד הישיש ובעדינות הרחיקו ממנו" (ספר 24, 507-509). זהו ללא ספק רגע מפתח בסיפורו של אכילס. הוא בוכה והודף בעדינות את ידו של הזקן. מילה אחת קצרה, *eka*, "בעדינות", מסייעת למשורר לאפיין אכילס חדש, שונה מזה שהזעם ודחף המוות שלו מילאו בעבר תפקיד מרכזי באפוס. אכילס מבקש מהזקן להתגבר על צערו חסר התכלית ולקבל את העובדה שגורלם של בני אדם לחיות מוקפים בסבל. אך לא רק המילים או המחווה העדינה של אכילס בהדיפת ידיו המתחננות של פריאמוס חושפות את השינוי הדרמטי שחל בליבו, אלא גם מעשיו.

לפני החזרת גופתו של הקטור, אכילס הולך בעצמו אל הגופה, ומצווה לרחוץ אותה ולמשוח אותה בשמן. הוא אינו רוצה שפריאמוס יראה את הגופה המושחתת, מחשש שיתמלא זעם ואז אכילס עלול להתרגז ולהרוג אותו. מעין פסיכואנליזה עצמית. העבדים עושים כמצווה עליהם ועוטפים את גופתו של הקטור בבדים יפים ובגלימה. בדים אלה, שהמשורר מדגיש את ערכם, היו חלק מהכופר שהציע פריאמוס לאכילס. הם הופדרו ונשמרו כדי לעטוף את גופתו של הקטור לפני שאכילס החזיר אותה לאביו. יתרה מכך: לאחר שגופתו של הקטור הוכנה, אכילס עצמו הוא שאוסף אותה בזרועותיו ומניח אותה על המיטה. המשורר אינו מסתיר כמה כאב גרמה פעולה זו לאכילס כשביצע אותה: אכילס בוכה ומתחנן בפני פטרוקלוס שלא יכעס אם יילמד בהדרגה מה חברו עושה, וכיצד הוא מחזיר את גופת רוצחו. אכילס מזיל דמעות, אבל עושה מה שהוא מאמין שהוא הדבר הנכון.

אחרי כל כך הרבה צער נורא, מחליפים אכילס ופריאמוס מבטי הערצה המבטאים הכרה בכבוד שכל אחד מהם ראוי לו: "אז השתאה פריאמוס צאצא-דרדנוס למראה אכילס, מה תמיר ומה יפה הוא! הן בעיני המתבונן היה דמיונו כאחד האלים. ואכילס השתאה אף הוא למראה פריאמוס צאצא-דרדנוס, עת הביט בפניו הנעימים והאזין לדבריו" (ספר 24, 628-632).

מבטי הערצה והכרה אלו הם חלק מפגישה המסמלת סליחה, או לפחות משהו מאוד דומה לכך. אסור לשכוח כי אף שאכילס הרג את הקטור והתעלל בגופתו באכזריות ובנקמנות, המחווה של פריאמוס שנשק לידי ראויה להערכה. פריאמוס, מצידו, הוא אביו של הקטור, שלא זו בלבד שהרג את פטרוקלוס האהוב על אכילס, אלא גם עמד מעליו כשגסס ואיים להשאיר אותו מזון לנשרים. כשאכילס רואה את פריאמוס הוא נזכר באביו שלו, ומדמיין את הכאב שירגיש פלאוס הקשיש כשבנו ימות. הוא חושב גם על הצער שלו על פטרוקלוס. אבל עתה נעלמה הנקודה העיוורת שממנה פעל אכילס עד עכשיו, כשהיה מונע על ידי ייאוש בלבד. אכילס עצמו הוא שמייעץ לפריאמוס לחדול מצער, ואומר שעל שניהם לחדול מכך: "הבה נרגיע הייסורים ככלות הכול, ינוחו בנבכי נפשנו, ואם גם מר לבנו ודואב. הן מבכי ונהייה איומה לא תצמח כל תועלת; כך טוו האלים גורל בני התמותה מרי־נפש – בחייהם ידעו צער, אך לאלים המרגוע" (ספר 24, 522-526).

אכילס מקבל את המציאות, מתנער מכעסו ואף יכול להזדהות עם פריאמוס. דבריו ומעשיו מעידים על שינוי בגישה. אכילס מגן על הגבר המזדקן ודואג שלא יתגלה במחנה, שמא המצב יסתבך. לבסוף, אכילס שואל את פריאמוס לכמה ימים ללא לחימה הוא זקוק כדי לקיים את ההלוויה של הקטור.

הסצנה בין פריאמוס לאכילס נחרתה במסורת התרבות המערבית, ועדיין ממשיכה לעורר השראה במשוררים. מראה פריאמוס המנשק את ידי ההרג של אכילס, ואותן ידיים עצמן הנושאות את גופתו של הקטור ומניחות אותה בזהירות על מיטה, אינם סצנות שנשכחות בקלות. אכילס אינו מופיע שוב באפוס, המסתיים כעבור כמה טורים בהלווייתו של הקטור. המלחמה תימשך, אבל הכעס כבה. אכילס של סוף היצירה עבר כברת דרך ארוכה: הוא הרפה מהאחיזה בעצמו ועבר לעמדה אמפתית־חומלת של הוקרת הזולת. אפשר לומר שהמעבר של אכילס הוא מהטראומטי לטרגי. ובמושגים של קוהוט, אכילס התמיר את הנרקסיזם הארכאי לנרקסיזם בוגר. התרחשה אצלו טרנספורמציה מרחבת תודעה שיכולה להיות מודל והשראה לכל מי שקרא אי פעם את היצירה הנפלאה הזו.

מקורות

הומרוס (2012). איליאדה (א' ארואטי, תרגום מיוונית). מאגנס.

חנה בת מתתיהו: מאבק נשים באלימות מינית במלחמות

חן פינץ

קשה למצוא השראה בתקופה שבה נדמה כי האנושיות קרסה לנגד עינינו. בבוקר שבעה באוקטובר נראה היה שהעולם נסוג לתהומות האכזריות האפלות ביותר. הזוועות הפכו את גופם של נשים, גברים, ילדים ומבוגרים לשדה קרב, ואת כבודם האנושי לכלי שרת במאבק אלים ופרוע. השראה, במציאות כזו, נדמית לפתע כפריבילגיה – מותרות השמורים לזמנים של שקט ושלווה. ואולם, דווקא במצבים שבהם אין במה להיאחז, מתעורר הצורך העמוק ביותר למצוא מילים, דימויים ושאריות יופי שנותרו. לאחוז בגרגר אחד של תקווה, ולהפוך אותו לחוט שממנו תירקם משמעות חדשה.

מעשי הזוועה שכוצעו בנשים ובנערות באירועי שבעה באוקטובר חושפים את הפגיעות הייחודית של גופן וכבודן במלחמות ובקונפליקטים אלימים. אונס והתעללות מינית משמשים לא רק ביטוי לאכזריות אישית, אלא כלי להשפלה, לפגיעה בכבוד הלאומי ולשבירת רוחו של העם כולו. הגוף הנשי, במקרים אלה, הופך לשדה קרב סימבולי שבו תוקפים מבקשים לערער את החברה באמצעות פגיעה בנשים שבתוכה.

דינמיקה זו אינה חדשה, והיא נוכחת לאורך ההיסטוריה האנושית. במדרש מעשה חנוכה מסופר על גזרת "זכות הלילה הראשון", שאילצה נשים יהודיות להיאנס על ידי השליטים היוונים בערב חתונתן. גזרה זו נועדה לכזות ולהשפיל את הקהילה היהודית כולה. על רקע זה מסופר על חנה בת מתתיהו, שבמעשה יוצא דופן הפכה את גופה למרחב של התנגדות. בערב חתונתה חשפה את גופה

כפני הציבור בניסיון למנוע את הפגיעה המינית הצפויה ולחשוף את אי־הצדק שבמעשה. כאשר אחיה ראוה עירומה, הם תבעו את הפגיעה בכבודם ורצו להורגה. בתגובה לכך, אמרה להם:

שמעוני אחיי ודודיי, ומה אם בשביל שעמדתי לפני צדיקים עירומה בלי שום עברה, הרי אתם מתקנאים בי, ואין אתם מתקנאים למוסרני ביד ערל להתעלל בי! הלא יש לכם ללמוד משמעון ולוי אחי דינה שלא היו אלא שניים, וקינאו לאחותם והרגו כרך שלם ומסרו נפשם על ייחוד של מקום ועזרם ה' ולא הכלימם. ואתם חמישה אחים, יהודה, יוחנן, יונתן, שמעון ואלעזר, ופרחי כהונה יותר ממאתיים בחור, שימו ביטחונכם על המקום והוא יעזור אתכם (בית המדרש, חדר ה).

דבריה של חנה בת מתתיהו לא נותרו בגדר הצהרה בלבד אלא הניעו פעולה ממשית: האחים והגברים יצאו אל ארמון ההגמון, והרגו אותו שם. הם התנגדו לגזרות היוונים, ופתחו במרד שהפך לנקודת מפנה במאבק הלאומי.

בת מתתיהו פעלה בתוך מציאות שבה אלימות מינית הייתה בלתי נראית – עוול שהכול היו מודעים לו, אך בחרו לשתוק. במעשה הנועז היא חשפה את עוולות הדיכוי והשתמשה בגופה ככלי להתרסה נגד האלימות המינית. הגוף הנשי, ששימש תמיד כלי במשחקי לאום, דת וכבוד, התגלה כמרחב של התנגדות. בת מתתיהו חייבה את הגברים להכיר באלימות המינית כמציאות שיש להיאבק בה. היא קשרה בין מאבק מגדרי לבין עוולות הלאום, והעבירה את מוקד השיח מגוף האישה כאובייקט לאומי לגוף האישה כסובייקט פוליטי.

המדרש מספר כי כבר אז האחים החשמונאים הבינו את הצורך להילחם באלימות המינית כלפי נשים במסגרת הסכסוך. אף שעברו מאז מאות שנים, רק לאחרונה זו הוכרה כבעיה שיש להתמודד איתה במסגרת סכסוכים מזוינים. רק בעשורים האחרונים החלו מדינות להתייחס לאלימות מינית כאל עבירה נגד נשים, ולא נגד קרוביהן הגברים. שנות התשעים היו שיא בהתמקדות באלימות מינית במלחמה, בתחום המדעי, הפוליטי והציבורי. מלחמות יוגוסלביה (1992-1995) ורצח העם ברואנדה (1994) העלו את הנושא על סדר היום הבין־לאומי. האלימות המינית נכנסה לשיח הציבורי, הפוליטי והמשפטי בזכות אקטיביזם של נשים במהלך השנים הראשונות של מלחמות יוגוסלביה. הדיווחים הכתובים והניתוחים הראשונים של

אונס נשים בבוסניה-הרצגובינה הופצו על ידי קבוצות פמיניסטיות מקומיות בשנים 1992-1993. הן ביקשו תמיכה חומרית וכספית להקמת מערך טיפול עבור נשים נפגעות אלימות מינית במלחמה, וחיפשו רעיונות להפעלת לחץ פוליטי על מוסדות בין-לאומיים כדי להניעם לפעולה.

למרות השינוי החיובי, צדק חברתי ומגדרי לניצולות אלימות מינית טרם הושג במלואו. באופן פרדוקסלי, ההכרה באלימות המינית נגד נשים העמיקה את הפגיעה בשורדות. הניצולות נפגעו שוב באולמות בית המשפט, שהשתיק את קולן, ונפגעו בקהילות ובמשפחות שלהן. השורדות היו קורבן לסטיגמה, נדחו והוטרדו בחברה שחיו בה. החוק הבין-לאומי לפשעי מלחמה התגלה כחסר שיניים, והאלימות המינית כלפי נשים נמשכת באזורי המלחמה של המאה ה-21.

ההכרה הגוברת בפגיעות מיניות בנשים במלחמות העמידה במרכז את המושג "צדק מעברי". הכוונה למכלול האמצעים (המשפטיים והלא-משפטיים) שנוקטות מדינות כדי לתקן הפרות מסיביות של זכויות אדם. צדק מעברי נועד לטפל בהפרות זכויות אדם שהתחוללו בעבר, לבסס אחריות ולחולל פיוס ושלוש. מטרתו היא לספק סעד לקורבנות ולהקל את הריפוי החברתי. אולם גם הצדק המעברי לוקה בהטיה מגדרית, ולעיתים קרובות חוויותיהן של נשים נדחקות לשוליים והאלימות המינית בזמן המלחמה נשמטת מתהליכי הצדק.

המעשה של חנה בת מתתיהו רלוונטי במיוחד לימינו. סיפורה קורא תיגר על המיתוס של המדינה המגוננת, ומדגיש את כישלוננו של השלטון להגן על אזרחיו. הוא מציג את הפער בין הבטחות השלטון לבין ביצועיו בפועל בהגנה על נשים בזמן מלחמה, ומגדיר מחדש את משמעות האזרחות. תפיסות מסורתיות בדבר אזרחות שוללות לעיתים קרובות את חוויותיהן וזכויותיהן של נשים, במיוחד בהקשרים של אלימות וסכסוך. פעולתה של בת מתתיהו דורשת להכיר בחוויות האלימות של נשים כמרכזיות בתפיסת האזרחות, ובכך להרחיב את הגבולות של מי שנחשב לאזרח מלא ולגיטימי.

אונס בזמן מלחמה נמצא בטווח שבין ידע ציבורי לבין טאבו. אלימות מינית במלחמות היא בעיה גלויה וידועה, אך בו בזמן נותרת בגדר סוד שכן החברה מתקשה להתמודד עימה. הזוועות הפיזיות והנפשיות שנשים חוות במלחמה פוגעות לא רק בגופן ובנפשן; הן נבלעות בהמשך בשתיקה כפויה המוטלת עליהן. כשהתופעה נותרת חסויה, קשה מאוד למגר אותה ולחולל שינוי אמיתי. חנה בת

מתתיהו התנגדה למציאות זו. היא לא רק חשפה את האלימות המינית, אלא גם הכריחה את החברה להתמודד עימה כך שלא ניתן היה להסתיר אותה. פעולתה הציבורית נועדה להניע שינוי פוליטי.

במהלך מתקפת שבעה באוקטובר נשים, גברים וילדים נפלו קורבן לאלימות מינית בשדה הקרב. הפגיעה המשיכה וממשיכה גם בשבי. על רקע זה, סיפורה של חנה בת מתתיהו מקבל כיום משנה תוקף. חנה בת מתתיהו לא יכלה להעלות בדעתה את האפשרות לדרוש סעד או טיפול, ולזכותה לא עמדו סיוע נפשי, רפואי ומשפטי. כיום יש הכרה נרחבת בזכותן של נשים נפגעות אלימות מינית לא רק להגנה פיזית, אלא גם למענה מקיף הכולל שיקום, תמיכה רפואית, סיוע נפשי ותהליך משפטי. חנה בת מתתיהו היא עבורי מקור השראה לנחישות ולגבורה. היא מזכירה לי לפעול בכל אירוע של אלימות במטרה להחיל צדק מידי ולהיאבק לשינוי חברתי עמוק.

מקורות

אייזנשטיין, י"ד (עורך) (1915). **אוצר מדרשים בית עקד למאתים מדרשים קטנים אגדות ומעשיות**. מישור.

Batinic, J. (2001). Feminism, nationalism, and war: The "Yugoslav Case" in feminist texts. *Journal of International Women's Studies*, 3(1), 1–23.

Das, V. (2006). *Life and words: violence and the descent into the ordinary*. California University Press.

De Almagro, M. M., & Schulz, P. (2022). Gender and transitional justice. In *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*.

Rufanova, V., Babanin, S., Bohuslavskyi, V., Savenko, V., & Melnychenko, I. (2024). Strengthening international law against sexual violence in armed conflicts: Insights from the Russian-Ukrainian war. *Pakistan Journal of Criminology*, 16(1), 111–125.

Sikkink, K., Clapp, H., Marín-López, D., & Schmidt, A. (2024). Gender and transitional justice: Explaining global trends. *International Journal of Transitional Justice*, 18(3), 387–404.

משה: שבע תחנונות

חיים חיון

הימים ימי שלטון האטדים, ואני נושא את עיני אל ימי הסנה הבורע.

על הַיָּאֹר

בת פרעה פותחת את התיבה ורואה תינוק עברי בוכה, התינוק היחיד בכל המקרא כולו שבוכה, ויותר לא יבכה משה. בת המלך עם דמעת העשוקים ונגד צו הדמים של פרעה, מלך מצרים, אביה, ומילה אחת בלבד מתארת את המתחולל בליבה: "וַתִּחַמֶּל". שפרה ופועה, המיילדות המצריות יראות האלוהים, דחו את צו המלך להרוג כל בן עברי, וכישרו על מרד עממי בשלטון. בת המלך היא מורדת מבית. לצידן של המצריות האמיצות ניצבו אם משה ואחותו, וכך באחוה נשית של מצריות ועבריות, רמות מעלה ופשוטות עם שבחרו כולן בחיים, נגאלו בני ישראל מבית עבדים.

בֵּית פְּרָעָה

משה קיבל תורה משתי אימהותיו, זו היולדת וזו המאמצת. שורשיו בשני נופים שונים. רק שילובם יהפוך את התינוק הבוכה למשה, הילד שינק את חלב אימו השפחה העברייא וגדל כנסיך מצרי בן חורין. שתי מילים אוצרות בתוכן את חיי משה בבית פרעה ואינן מספרות דבר: "וַיִּגְדַּל מֹשֶׁה". כמו סידהרתא, משה יוצא מהארמון, מגלה לראשונה את העולם שבחוץ ורואה את סבלות אחיו העברים. אימו המצרייא לימדה אותו להקשיב לזעקת הדלים, ומשה לא נטש את תורת אימו. לימים יכתוב בספרו את ששמע מפיה: "צָדֵק צָדֵק תִּרְדֹּף".

מִדִּין

משה בורח מפרעה ויושב על הבאר בארץ מדיין. הילד שנושע על ידי נשים מושיע את שבע בנותיו של יתרו ומשקה את צאן אביהן. מן הבאר נקרא משה אחר כבוד לבית יתרו, ולוקח לאישה את צפורה המדיינית. משה מדבר מצרית רהוטה ומפטפט מדיינית, אך הוא כבד פה בעברית. לימים ייקח משה גם אישה כושית וישמע את שפת כוש בן חם. איש העולם. משה יודע את אלוהי מצרים, בת פרעה חניכה אותו ליראת האלוהים, וחוננו כהן מדיין לימד אותו את חוכמת הסוד של אלוהי המדיינים. גם את חוכמת הרועים למד משה במדיין. ברעותו את צאן יתרו בשבילי המדבר, והנה סנה בוער. משה שומע את קולו של אלוהי אברהם, יצחק ויעקב, ואת מילותיו הראשונות אליו: "מֹשֶׁה מֹשֶׁה".

יָם סוּף

משה ואלוהים משלבים ידיים. משה נוטה את ידו, ואלוהים מראה את ידו הגדולה: "וַיִּבְקְעוּ הַיָּם". מעשי ידיו של האלוהים טובעים בים, ומעשי ידיו של האלוהים עוברים בחרבה בתוך הים. זוהמת העבדות של בני ישראל שדבקה בגוף ובנפש מזדככת במי הים, ורק משה פטור ממקווה הטהרה הגדול של ים סוף. מי שנולד לחירות גופו ונפשו טהורים. ובני ישראל עוברים בתוך הים והמים להם חומה מימינם ומשמאלם. עם נולד ואומר שירה.

הַר סִינִי

קולות וברקים וענן כבד וקול שופר חזק מאוד והר סיני עשן כולו. ואחר כך דממה דקה. העולם שתק ויצא הקול ממרום: "אֲנֹכִי". אלוהים בכבודו ובעצמו נותן תורה לעמו, צופה עד סוף הדורות ויודע שעתידים לקום בישראל מלכים ושועי ארץ שיחשבו עצמם לאלוהי המשפט. "אֲנֹכִי", כדי שלא יבוא אדם בשר ודם ויאמר "אֲנֹכִי". ומשה ניגש אל הערפל, קיבל את לוחות האבן, שיבר אותם וקיבל לוחות שניים. ולאורך כל המסע במדבר נשאו בני ישראל על כתפיהם "לוחות ושברי לוחות מונחים בארון", זיכרון לשבר שהיה, אזהרה לשבר שיהיה, ותקווה לאור שיעלה מתוך השברים, דווקא מתוך השברים.

מִדְבַּר סִינַי

וַיֵּסְעוּ וַיֵּחָנּוּ. אֶרֶץ תְּלָאוֹבוֹת וַיִּשְׁמֹן וַאֲסַפְסוּף וְעַרְב־רֹב מִזֶּה רַעַב, וְכֹלֶם זֹעֲקִים, צֹעֲקִים, מִתְאַוֻּנִים, מְלִינִים, יְרָאִים, מְרִיבִים, בּוֹכִים, מְנַאצִּים, מוֹרְדִים, זֹנִים. אַרְבַּעִים שָׁנָה בַּמִּדְבָּר. וַיֵּסְעוּ וַיֵּחָנּוּ. הַשֶּׁמֶשׁ מָכָה, מִכְתָּה חֹזֶקָה, וְזִיכְרוֹנוֹת כּוֹזֵב צָפִים וְעוֹלָיִם: דָּגִים וְקִישׁוּאִים וְאַבְטִיחִים, כָּל מִצְרִים סִיר בָּשָׂר, וְחוֹשֶׁךְ מִצְרִים – אֹר גָּדוֹל. וְהָעַם זֹעֵק: גּוֹעֲעֵנוּ, אֲבַדְנוּ, מִתְּנֵנוּ. וְנַחֲשִׁים־שֶׁרְפִים הוֹרְגִים בָּעַם, וְקוֹרָח וְעֵדְתוֹ, וְעַמְלָקִים וּמוֹאבִים וְאַדוֹמִים וּבִלְעָם בֶּן בְּעוֹר וְעוֹג מֶלֶךְ הַבָּשָׁן וְסִיחֹן מֶלֶךְ חֶשְׁבוֹן. וַיֵּסְעוּ וַיֵּחָנּוּ בָּאֶרֶץ צִיָּה וְצִלְמוֹת וּנְפֶשֶׁם עֵיִיפָה. וּמֹשֶׁה הִתְפַּלֵּל אֶל אֱלֹהָיו: "אֵל נָא רַחֵם נָא לָהּ". וּרְפָא נָא לָהֶם.

הַר נֶבֹו

מֹשֶׁה בֶּן מֵאָה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה בְּעֵלּוֹתוֹ אֶל "רֹאשׁ הַפֶּסֶגָה", וְאֱלֹהִים מֵרָאָה לוֹ אֶת הָאֶרֶץ שְׂאֵלִיָּה לֹא יָבוֹא. הַמִּנְהִיג שֶׁנִּשְׂא אֶת טֶרֶחַם, מִשְׁאֵם וְרִיבֵם שֶׁל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אַרְבַּעִים שָׁנָה בַּמִּדְבָּר עוֹמֵד עַל הַפֶּסֶגָה וּמִתְבּוֹנֵן בָּאֶרֶץ הַנִּפְרֶשֶׁת לִפְנָיו. מִבְּטוֹ חֵד. "לֹא כָהֵתָה עֵינִי" שֶׁל מֹשֶׁה. מִי שֶׁרָאָה אֶת הָאֱלֹהִים פָּנִים אֶל פָּנִים לֹא תִכְהֶה עֵינִי. דַּעְתּוֹ צִלּוּלָה. הוּא יוֹדֵעַ שֶׁחֹסֵד עֹשֶׂה עִימוֹ הָאֱלֹהִים בְּגִזְרָתוֹ. מֹשֶׁה עִם אֱלֹהָיו עַל פֶּסֶגַת הָהָר. עַל רֹאשׁ הָר אַחֵר שָׁמַע מֹשֶׁה לְרֹאשׁוֹנָה אֶת קוֹל הָאֱלֹהִים, וְכֵאֵן יִשְׁמַע אֶת מִלּוֹתָיו הָאַחֲרוֹנוֹת וַיָּמוּת. אֶל הָאֶרֶץ לֹא יָבוֹא –

רָאָה מִנֶּגֶד

שָׁמָּה – אֵין בָּא,

אִישׁ וְנֶבֹו לוֹ

עַל אֶרֶץ רִבְּהָ.

וּמַעֲפַעֲפֵיו שֶׁל מֹשֶׁה לֹא נִמְחוּ קוֹרֵי הַחֲלוּם.

אמנות

מה שהבטיח חיים גורי

שרון גבע

בכוחם של אנשי ונשות רוח לנסח רחשי לב של ציבור, או למצער זרמים בו, כל שכן כאשר הם כותבים וכותבות שירה. כזה היה חיים גורי (1923–2018), משורר וסופר, עיתונאי ודוקומנטריסט עטור פרסים, איש השמאל הציוני. המילים של גורי מקבלות משנה תוקף גם מחוץ לגבולות המקום והזמן שבהם נוצרו ופורסמו. בראש ובראשונה שיריו, כמו שיר "הרעות" הקאנוני, וכן עבודתו הפובליציסטית במהלך משפט אייכמן. טוריו מול תא הזכוכית הם רשמיו משיבות משפט זה. בליבם עדויות ניצולי וניצולות השואה שצרבו את נפשו, והשאלה מה ילמד הציבור הישראלי מן המשפט הזה. רצה לומר: מה ילמדו ישראלים מן ההיסטוריה? עיון בטורים אלה לנוכח טבח שבעה באוקטובר ומוראות המלחמה המתמשכת שבעקבותיו, זו שראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו מתאמץ לכנותה "מלחמת תקומה", מזמן רפיון ואין אונים, ובה בעת נחמה ותקווה.

משפט אייכמן היה אירוע מפתח בתולדות החברה הישראלית ובתודעת השואה שלה. קצין האס-אס אדולף אייכמן (1906–1962) מילא תפקיד מרכזי בביצוע "הפתרון הסופי". הוא נמנה עם משתתפי ועידת ואנזה (1942), כתב את הפרוטוקול ופיקח מקרוב על השמדת היהודים בהונגריה (1944). אחרי מלחמת העולם השנייה הוא נמלט לארגנטינה, ומצא בה מקלט עם משפחתו. באביב 1960 אייכמן נתפס בבואנוס איירס על ידי שירותי הביטחון הישראליים. ב-23 במאי 1960 הודיע ראש הממשלה דוד בן-גוריון כי אייכמן נמצא בישראל ועתיד לעמוד לדין. משפטו נפתח בירושלים ב-11 באפריל 1961, ובדצמבר אותה שנה קבעו השופטים בראשות שופט בית המשפט העליון משה לנדוי, לימים נשיא בית המשפט העליון, כי אייכמן אשם

וגזרו עליו מוות. בלילה בין 31 במאי ל-1 ביוני 1962 הוא הוצא להורג, ואפרו פוזר מחוץ למים הטריטוריאליים של ישראל.

ברשימותיו מול תא הזכויות שרטט גורי את דיוקנם של אנשים ממשיים ומטאפוריים שבאו לאולם בית העם: קורבנות, מחוללים ועומדים מן הצד. ברשימותיו של גורי, הנאשם לעולם היה בן אנוש. לנוכח נאום הפתיחה המונומנטלי של התובע, היועץ המשפטי לממשלה גדעון האוזנר, כתב גורי כי "מעולם לא אמר איש ילוד אישה לאיש אחר ילוד אישה את הדברים שאמר היום גדעון האוזנר לאדולף אייכמן". ילוד אישה – לא מפלצת, שטן או חיה. עם תום המשפט התחזקה בגורי הידיעה הזו, כאשר חזר וקרא על השואה במבט חדש: "עיתים נתפסות הקורות ההן כדברי מיתולוגיה: מלחמת המפלצות בבני-האדם, לעיני האלוהים", כתב. "לו ניתן היה להאמין בכך. הכול, כידוע, התרחש בתוך משפחת האדם". ההבנה כי רוצחים הם בני ובנות אנוש היא מצמיחה, כמעט משתקת; הבנה כזו מחייבת חשבון נפש אישי וקולקטיבי, שביסודו ציווי מוסרי לזהות מתי וכיצד מתחוללת דה-הומניזציה ולמצוא את הדרכים לבלום אותה באמצעות ביסוס חוסן אנושי.

בזמן משפט אייכמן היה גורי, צבר יליד תל-אביב, חבר פלמ"ח שלחם בתש"ח, עיתונאי בלמרחב, העיתון היומי של מפלגת אחדות העבודה-פועלי ציון. הוא נמנה עם העיתונאים הישראלים והזרים שהגיעו לירושלים כדי לדרוש על המשפט, שעורר עניין תקשורתי רב. בשבועות הראשונים של הישיבות הם מילאו את יציע העיתונאים באולם בית העם. בשולי רשימתו מן הישיבה שבה נשא התובע את נאום הפתיחה שלו סיפר גורי על שלושה עיתונאים צרפתיים שהגיעו באותו היום לבית ספר בירושלים: "המורה רשמה על הלוח 'יום הזיכרון', וסיפרה לילדים במילים אחרות את שאמר התובע אתמול והיום. קמה ילדה בת שלוש-עשרה, צמותיה על כתפיה, ושאלה: 'אז מדוע לא בא הצבא שלנו לעזור להם?'". לנוכח שאלתה של הילדה, גורי השתק: "אני מפסיק כעת", חתם את רשימתו זו, "ערב. רחובות ירושלים, דגלים ופנסים וחיילים".

לילדה ולשאלתה יש משמעות סמלית: היא בת שלוש-עשרה, כמניין שנותיה של מדינת ישראל ב-1961; זהו הגיל שבו מתגבשת היכולת להתמצא בזמן ובמרחב, להתוודע למציאות היסטורית ולנסות לבחון אותה לא רק כמורשת אבות. ביסוד שאלתה יש אישוש לאידאולוגיה הציונית אחרי השואה: ראו מה קרה לעם היהודי כשלא הייתה לו מדינה. אישוש זה נמצא גם במדיניות ממשלות ישראל ובפעולות שנקטו לאורך שנים בשם השואה, בגלוי וכמשתמע. לנוכח הטבח בשבעה באוקטובר,

שאלתה של ילדה זו קיבלה משנה תוקף. ב־2023 יש לעם היהודי מדינה והנהגה נבחרת; כבר מזמן יש למדינה של העם היהודי צבא. אז למה לא בא הצבא שלנו לעזור להם?

זו לא הייתה הפעם היחידה שגורי הניח את העט במהלך משפט אייכמן, כשאבדו לו המילים. לא בכדי הומשג טבח שבעה באוקטובר בתור "שואה". המשגה זו מבטאת את הצורך העז להתבטא כשאין מילים. אחרי הכול, המילה "שואה" מתגלגלת בציבור הישראלי לא רק בהקשר של ההיסטוריה של מלחמת העולם השנייה או בהגדרתה גופא – חורבן, אסון, קטסטרופה. לא פעם נחרדים מעצם ההשוואה לשואה מפיהם של לא־יהודים; אך בה בעת אפשר לשמוע לפעמים בקמפוס סטודנטית שתאמר לחברתה שהבחינה הייתה קשה, "ממש שואה". הראשונה היא ביטוי לחשש מפני ערעור על צדקת הדרך הציונית, השנייה היא ביטוי לשליפה מיידית מעולם המושגים הישראלי.

המילה "שואה" בהקשר של שבעה באוקטובר אינה רק אמצעי אינסטינקטיבי להמשיג את הזוועה. זו גויסה גם למאמץ למדוד את עומק התהום שאליה מידרדרות החברה הישראלית והנהגתה הנבחרת של מדינתה. השימוש התכוף ב"שואה" והטמעתה בשיח הציבורי מסייעים לממשלת ישראל להנחיל את המונח בהקשר של המלחמה שפרצה בשבעה באוקטובר. בכך הממשלה לא רק מזייפת פרוטוקולים (על פי החשד), אלא גם מטמיעה בזיכרון ההיסטורי הגדרה מחודשת למטבע הלשון "שואה ותקומה". לנוכח ההפקרה המתמשכת של החטופים והחטופות מתנסחת בשיח הציבורי בישראל שאלה חדשה, המשקפת את הידרדרותה של מדינת ישראל לשפל חדש: למה לא באה המדינה שלנו לעזור להם? רק ממרחק הזמן נוכל להעריך את השלכותיה על החברה הישראלית.

בשנת 1962 אוגדו הטורים שפרסם גורי במהלך המשפט ופורסמו בספר מול תא הזכוכית. גורי הוסיף אחרית דבר, וחתם אותה במילים: "ככלות הכול – נותרת התקווה היפה, כי לא לעולם שקר, כי אנשים ימשיכו להיאבק על זכותם להיות מכובדים ובעלי־ערך, ויוסיפו להאמין בקשת המופיעה אחרי המבול". האם גורי היה אופטימי? אפשר לשער שזהו אופטימיזם מעורב בריאליזם לנוכח המציאות הישראלית המכבידה.

תקווה לעתיד טוב יותר המהולה בהווה שקשה לשאתו מצויה בכתביו המאוחרים של גורי. בספר אף שרציתי עוד קצת עוד הוא העריך וגם קבע בשירו "סיכוי סביר": "אומרים שיש סכוי סביר לעוד מלחמה", ובכל אופן "פינתים, אפֿשר לומר, כמעט

בְּנֵדָאוֹת, / שְׂבַעֲתִיד נִרְאָה לָעֵין / לֹא יִחְסְרוּ פֶה הַהוֹלָכִים וְהַבּוֹכִים, / צֶאֱצְאֵי יִצְחָק וְיִשְׁמַעֵאל, שְׁנֵי הָאֲחִים". בְּשִׁיר "מִמְרוֹם" בְּאוֹתוֹ הַסֵּפֶר הוּא כְּתֹב עַל "אֶרֶץ אוֹכֵלֶת יוֹשְׁבֶיהָ", לְפִי הַהִשְׁמָצָה הַמְּפֹרָה. / אֶרֶץ הָאֲבוֹת, שָׂבָה תִּתְגַּשְׁמֶנָה כָּל הַתְּקוּוֹת! / אֶרֶץ הַמְּשִׁיחַ הָעוֹמֵד אוֹ-טוֹ-טוֹ לְבוֹא. / אֶרֶץ הָעֶרְגָּה. אֶרֶץ הַמְּרִיבָה הַחֲגוּגָה". אוֹפְטִימִיּוֹת מִתְּגַלֶּה בִּסְפֵר שְׂרָאָה אוֹר שְׁנַתִּים אַחֲרֵי מוֹתוֹ, אֵל הַמָּקוֹם הָאֲחֵר: שִׁירִים אַחֲרוֹנִים, בְּשִׁיר "דו"ח זִמְנִי": "מָה שְׁלוֹמֶךָ? / שׂוֹאֲלִים אוֹתִי בְּרָחוּב אֲנָשִׁים לְמִיֻּנִּיהֶם – / שְׁלוֹמִי כְּשֶׁלּוֹם עָמִי, / אֲנִי מְשִׁיב לָהֶם, / וְאִזּוּ פוֹלָטִים הֵם אֲנִיחָה קֶצֶרָה, / כְּשֶׁתִּפְּסִים לָעֵת צָרָה. / יִהְיֶה טוֹב! אֲנִי מִבְּטִיחַ. / כְּאִישׁ סוֹדוֹ שֶׁל הַמְּשִׁיחַ".

כִּכֵּל שְׁחוּלָף הַזִּמְנִי מִשְׁבַּעַה בְּאוֹקְטוֹבֶר דּוּמָה שֶׁהִתְשׁוּבָה "שְׁלוֹמִי כְּשֶׁלּוֹם עָמִי" לִשְׂאֵלָה "מָה שְׁלוֹמֶךָ?" קֵהֶתָה וְדִהֶתָה. מִשְׁמַעוֹתָה שֶׁל אוֹזֶלֶת הַיָּד הַצִּיּוֹרִית לְנוֹכַח מְדִינִיּוֹת מִמְשַׁלֵּת נִתְנִיָּהוּ הִיא הַפְּקֶרֶת הַחֲטוּפִים וְהַחֲטוּפוֹת וְאֵף יִיחּוּל, כְּמִשְׁתַּמֵּעַ וּבִגְלוּי, לְמוֹתָם. נִרְאָה שֶׁהַמְּשִׁיחַ עַל פִּי גוֹרֵי אֵינוֹ בֶּן דּוֹר שִׁיבִיא גְּאוּלָּה אֱלוֹהִית, יִבְקִיעַ אֶת שַׁעַר הָרַחֲמִים וִיחִיָּה מֵתִים. הַמְּשִׁיחַ הוּא הַתְּקוּוֹה. תְּקוּוֹה זוֹ, לֵהִיוֹת עִם חוֹפְשִׁי, הִיא אֲזֵרַחִית וְאַרְצִית, אֵינָה מִמְתִּינָה לִישׁוּעָה מִיָּדֵי שְׁמַיִם, אֲלֵא מִבִּיָּאָה גְּאוּלָּה אֲנוּשִׁית בַּעֲצֻמָּה.

מקורות

- גורי, ח' (1962) [2001]. מול תא הזכוכית: משפט ירושלים. הקיבוץ המאוחד.
- גורי, ח' (2015). אף שרציתי עוד קצת עוד: שירים. הקיבוץ המאוחד.
- גורי, ח' (2020). אל המקום האחר: שירים אחרונים. הקיבוץ המאוחד.

קטה קולוויץ: לבחור בחיים

אורית דודאי

בזמנים מטלטלים ומעוררי אימה וייאוש אני מוצאת עצמי תמיד חוזרת לפואטי וליצירות שנותנות לי תקווה. תקווה, משום שהאומנות יכולה להכיל קצוות ולתרגם סבל לממד אסתטי ותקשורתי. כך קרה לי כשצפיתי השנה בעבודות של האומנית הגרמנייה קטה קולוויץ (Kollwitz, 1867–1945) במוזיאון על שמה בברלין. הביוגרפיה שלה כשלעצמה מהווה השראה עבורי בשל בחירתה ליצור כאמצעי להתמודדות עם טרגדיות ואובדן. חשבתי על איכות יצירותיה, המתרוממות מסיפורה הביוגרפי לייצוג סימבולי-קולקטיבי המדגים את התנועה בין אימת המוות לכוח החיים. מבין יצירותיה הרבות אתייחס כאן לשלוש שנגעו בי במיוחד.

קולוויץ פעלה במחצית הראשונה של המאה ה-20 והייתה אומנית פורצת דרך, פעילה חברתית ופמיניסטית. בתחילת דרכה יצירותיה עסקו בייצוגים של מעמד הפועלים ובאנשים קשי יום, בעיקר נשים. יצירותיה הן תחריטים ורישומים בשחור-לבן בסגנון ריאליסטי. בהמשך דרכה הושפעה מהאקספרסיוניזם הגרמני, זנחה את הסגנון הריאליסטי והתמקדה בייצוג של רגש.

בנה הצעיר פיטר נהרג בימיה הראשונים של מלחמת העולם הראשונה בשדות הקטל בבליגיה. פיטר היה להוט לשרת למרות התנגדות אימו למלחמות. בעקבות מותו שקעה קולוויץ באבל כבד, ורק כעבור זמן רב חזרה ליצור סדרה של ליתוגרפיות והציגה בהן את זוועות המלחמה. היא התמקדה בפרספקטיבה נשית ובכאבן של אימהות שכולות ואלמנות. בכך פתחה צוהר למחיר שהנשים משלמות על זוועות המלחמה.

קולוויץ התקבלה לאקדמיה הפרוסית לאומנות ב־1919 וכיהנה כראש המחלקה

הגרפית של האקדמיה בשנים 1928-1933. היא הייתה האישה הראשונה שמונתה לתפקיד כה בכיר במוסד שכמעט כל חבריו גברים. מינויה היה חסר תקדים, ובתפקידה קידמה אומנות חברתית ופוליטית של אוכלוסיות מוחלשות. היא האמינה בכוחה של האומנות לעודד שינוי חברתי, ותמכה באומנים צעירים ואוונגרדיים. עם עליית הנאצים ב-1933 הודחה קולוויץ מתפקידה הבכיר באקדמיה וסולקה ממנה בשל היותה סוציאליסטית ופציפיסטית. עבודותיה הוגדרו "אומנות מנוונת", הוסרו מכל פלטפורמה רשמית, ונאסר עליה להציג. עם זאת, ולמרות הדיכוי הפוליטי, היא המשיכה ליצור, והתרכזה בעבודות בפורמט קטן. היא סירבה לצאת לגלות אף שהייתה לה אפשרות לעשות זאת. במהלך מלחמת העולם השנייה היכה האוכדן בפעם השנייה בקולוויץ. שנכדה, שהיה קרוי על שם בנה, נהרג אף הוא. קולוויץ נפטרה באפריל 1945, קצת לפני סיום המלחמה.

דומה שציוריה של קולוויץ רלוונטיים כיום מתמיד. הם קוראים לפעולה אנושית שיש בה כאב וסבל, אבל גם סולידריות, רוח ותקווה. יצירותיה מהוות כוח חיים ונוגדן לאבל, מעצם האפשרות לייצג חוויות כה כואבות ולא רק לשקוע בהן. ייצוג הוא אקט תקשורתי אשר נותן צורה לחוויה גולמית לא-מילולית. יצירה היא אקט תקשורתי מכיוון שהיא מערבת גם אחר מתבונן. כצופה ביצירות של קולוויץ חשתי שהן מעבירות לי את חוויית האבל, מקרבות אותי להיבט הגולמי של האוכדן, אך גם קוראות לי להתנגד לאימה ולהרגיש את חיות הפעולה היצירתית. כשחשבתי על דוגמאות מעבודותיה המהוות השראה עבורי ומגלמות את עבודת האבל ועיבודו, חשבתי על שלושה סוגים של ייצוגים: דימוי של אבל גולמי, דימוי של אבל משותף, ודימוי של זיכרון קולקטיבי-רפלקסיבי.

הליתוגרפיה של קולוויץ, האלמנה (תמונה 1), נותנת צורה לחוויית האבל הגולמי הממוקד בגוף. ביצירה הדמות אינה זועקת בדרמטיות. להפך. גופה מכונס בתוך עצמו, שותק את הצעקה ואת האימה הבלתי נסבלת. הראש שמוט, והדמות מחבקת את עצמה במעין ניסיון להכיל את הכאב בתוך הצורה המעגלית של הגוף הנשי. כפות הידיים המגודרות וחרוצות הקווים מתבלטות לצד קווי המתאר של הפנים. כשעמדתי מול היצירה חשבתי על המאמץ האדיר שמשקיעה הדמות בהחזקת הגוף בניסיון למנוע את התפרקותו תחת עוצמת הכאב והריק. קולוויץ בחרה להציג אותה מחזיקה את ידיה על החזה במעין חיבוק עצמי בודד. הכאב אינו ניתן לייצוג, ורק הגוף מדבר. חשבתי על כך שלעיתים הגוף המדבר עוצמתי בהרבה מהמילה. את שלב האבל אי-אפשר לעקוף, כפי שלימד אותנו פרויד, ולכן ייצוגו

משמעותי. האובדן דורש אבל, וציורה של קולוויץ מעביר לנו את ההתכנסות פנימה אל מול העולם החסר את האובייקט האהוב. אני רואה בו גם היבט של התמודדות ראשונית. הדמות הזו משדרת עוצמה וכוח בנוכחות שלה על הדף. בפנטזיה שלי היא תמצא את הדרך לחזור לחיים באמצעות כוח היצירה.

תמונה 1: קטה קולוויץ, האלמנה (1922), 24x38 ס"מ. מוזיאון קטה קולוויץ, ברלין

אל מול בדידותה האלמנה ביצירה הקודמת, בציור האימהות יש פעולה של סולידריות. כאן האם האבלה אינה לבד. היא חלק ממעגל של אימהות מתאבלות. הדמויות מאורגנות במבנה מעגלי סגור וצפוף שבו גוף נטמע בגוף, איבר באיבר. הדמויות הופכות למעין גוף שחור אחד שמציצות ממנו פנים, עיניים וידיים. למטה מציץ ראש של ילד, תקווה. הגוף המשותף מציג את עוצמת האבל הקולקטיבי. קולוויץ יצרה כאן ייצוג קבוצתי שאין בו אפשרות להפריד בין אבלה של אם אחת לאבלה של האחרת. היא מציעה כאן אפשרות שבה אם תומכת באם, וכולן נושאות בכאב האובדן. מעגל מתאבלות, שבאקט של סולידריות מייצרות מבנה מכיל לכאב. קולוויץ התחילה את עבודתה על האנדרטה בשנת 1914, והשלימה אותה רק ב־1932. האנדרטה הוצבה בבית הקברות הצבאי בבלגיה, שם קבור בנה לצד חיילים גרמנים נוספים. הפסלים של ההורים המתאבלים כורעים על כרניהם, ניצבים אל מול שורת הקברים. בהתבוננות בפסלים, מה שתופס את תשומת הלב הוא העמדה

תמונה 2: קטה קולוויץ, **האימהות** (1921-1922), חלק מהסדרה **מלחמה**. ליתוגרפיה, 56x46 ס"מ.
מוזיאון קטה קולוויץ, ברלין

תמונה 3: קטה קולוויץ, **ההורים המתאבלים** (1932-1914).
בית הקברות הצבאי הגרמני בוולדסלו (Vladslo), בלגיה. אבן חול

השונה של שתי הדמויות. האב כורע בגו זקוף, ידיו מקיפות את גופו בחוזקה. ראשו מכונס לתוך צווארון המקטורן והוא מתבונן אל הקברים. נראה שהוא מתאמץ לא לקרוס, אפילו במחיר של נוקשות. האם, לעומת זאת, מכונסת לתוך עצמה, גווה מעוגל וראשה מביט מטה. ידיה, כמו אלה של האב, מוצלבות על גופה. בניגוד לאב, ידיה אווזות בראשה המכונס פנימה. האב בנוי כולו על קווים ישרים ועל העמדה זקופה ונוקשה, ואילו האם מעוצבת בקווים מעוגלים ורכים. האב והאם, החווים כאב וצופים אל המוות, מייצגים שתי אופציות נפשיות לאבל. אופציה נשית, שבה הגוף מתכנס ברכות פנימה, ואופציה גברית, שבה הגוף מיושר ונוקשה ורק הראש מוטח מעט מטה.

ההצבה של ההורים בבית קברות אל מול קברי הבנים מתרגמת את האבל הפרטי למהלך קולקטיבי וסימבולי המהווה תזכורת לזוועות המלחמה. הפסלים אינם רק ייצוג לאבלם של קולוויץ ובעלה. השם **הורים מתאבלים** מרמז להיבט הקולקטיבי.

האנדרטה היא זיכרון קולקטיבי לאימת המלחמה, וטמון בה מסר אנטי מלחמתי המכוון לחיים.

עברו 106 שנה מזוועות מלחמת העולם הראשונה, וכוחה של האומנות רלוונטי מתמיד. זו מייצגת את האובדן, ושמשות מרחב לעיבודו. קולוויץ יצרה על אף האובדן. יצירותיה שימשו אותה לעבודת האבל הפרטי, וגם מתקשרות איתנו, הצופים. הן מהוות עדות לממדים שונים של רכיבי האבל, והזמנה להתקרב אל החוויה ממרחק בטוח. מרחק זה מאפשר הרחבה של התודעה בדבר משמעות האבל ומחירו. יצירותיה מצליחות לשלב בין אבל לבין כוח החיים, ולכן הן תזכורת תמידית למאבק בין השקיעה באבל לבין היכולת לתרגמו ליצירה בעולם, להיגד סימבולי. עבורי הן עדות והשראה לכוחם של הממד הפואטי ושל האומנות להוות תקווה מול המלחמה.

משה שמיר: מרד במלך בשר ודם

רביב רייכרט

באותו יום יצאתי מוקדם כי אימא ביקשה שאעזור לה בניקיונות הפסח. סיימתי לחבר את התשבץ בעיתון סוף השבוע. השבתי את כרכי אנציקלופדיה בריטניקה למקומם שבספריית העיתון והפניתי פעמי אל תחנת האוטובוס שייקח אותי לתחנה המרכזית ומשם לנתניה, שם גרנו אימא ואני.

השמיים האדימו באור השקיעה ותל-אביב שקקה מריחות פריחה אביבית כשהוא הדביק אותי בצומת יסוד המעלה ולוינסקי. הוא חיך אליי מתחת לבלוריתו, אחז בכתפי ואמר: "צביה, חכי, למה את ממהרת כל כך? יש לי משהו שאני חפץ לתת לך". והוא הוציא מתיקו ספר עב-כרס שכריכתו צהובה. "זהו ספרי האחרון", אמר. "הוא נקרא **מלך בשר ודם** והוא שונה מספריי הקודמים. זהו רומן היסטורי שאני חושב שהוא מספר על העכשיו ועל מה שיהיה, יותר מכל מה שכתבתי עד כה. למרות שהוא במידה רבה טרגי, טמונה בו, אולי, תקווה... זה עתה קיבלתי את העותקים הראשונים שיצאו מבית הדפוס... חם מן התנור", אמר וחייך. "אני אשמח מאוד אם תקראי ותחזוי את דעתך". לחץ את ידי והלך.

הופתעתי מאוד. דיברנו כמה פעמים כשנזקקתי לעצתו בנוגע להגדרות בתשבצים שכתבתי, אך לא הייתי בטוחה שהוא מכיר אותי. ראיתי אותו לא מעט במערכת העיתון. כולם הכירו את העורך של המדור הספרותי: אין נוכחות חזקה מזו בספרות הישראלית הצעירה, נכתב במדורי הספרות. במסיבת הפורים שערך העיתון לכותביו בקפה תמר (עזריאל קרליבך, העורך הכול-יכול של העיתון, כינה אותה "מסיבת סוף הצנע"). היינו שתויים ושוחחנו על התחפושות שלנו. הוא התחפש לא"ד גורדון עם הזקן העבות, ואני למרלן דיטריך עם כובע שחור וצעיף

פרווה מזויפת ששאלתי משכנתנו שעלתה מגרמניה. דיברנו על מה היו השניים האלה אומרים זה לזה אם היו נפגשים. זהו, לא יותר מזה. ופתאום, הריצה הזו אחריי, וספרו החדש שנתן לי, דווקא לי.

כשעליתי לאוטובוס התחלתי לקרוא. אני קוראת הרבה ומהר, אבל הספרים שאני קוראת הם בדרך כלל התרגומים של סדרת "ספרי מסתורין", ספרי הבלשים של אגתה כריסטי, אלרי קווין וארל סטנלי גרדנר. ספרות ישראלית משעממת אותי עד דמעות, והספר שקיבלתי היה ספר ישראלי שכתוב בלשון משנאית. בתחילה התקשיתי להבין אותו ולהתחבר למסופר. אבל עד מהרה נכבשתי.

הוא נפתח במילים "משבא קול צעדים מאצל המעלות ניטלה שלוותו של אבשלום". בדפים שקראתי עד לתחנה המרכזית של תל-אביב סופר על האחים החשמונאים אבשלום ואלכסנדר, בניו של יוחנן הורקנוס, נשיא יהודה החשמונאית והכהן הגדול. אחיהם אריסטובולוס, יורשו של יוחנן הורקנוס, שנא אותם וחשש מהם. כשהשלטון עבר לידי כלא אותם במצודה בגליל. הסיפור נפתח בידיעה דרמטית המגיעה אל המצודה: אריסטובולוס מת. הרעש והמהומה של התחנה המרכזית התערבבו במהומה שפשטה בנפשם של שני האחים כששמעו את הידיעה. אלכסנדר העז והנועז מיהר לירושלים כדי לתפוס את כס המלכות. אבשלום ההססן לא ידע מה יעשה. הזדהית עם אבשלום, מאוד הזדהיתי, ובאוטובוס שלקח אותי מן התחנה המרכזית הביתה חשבתי עד כמה ההססנות שלי, כמו זו של אבשלום, מנעה ממני להגיע אל המקום שראוי שאגיע אליו.

לפני שנתיים סיימתי בהצטיינות את התואר הראשון בהיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית, והנה, בקרוב אהיה בת עשרים וארבע ואני עדיין חיה עם אימי בדירת ילדותי הקטנה שבנתניה, מחברת תשבצים וחידות בלשיות, היסטוריות וספרותיות בעיתון הנפוץ בישראל. עד מהרה חדלתי מן ההרהורים העצובים האלה. ישראל חלפה מבעד לחלונות האוטובוס: המעברות העצובות של קדימה, פרדסיה ובית ליד, השדות של חרוצים ובצרה, בתיהן הלבנים של רעננה וכפר-סבא. אלה התערבו בדמיוני עם עושר המלוכה והכהונה, ועם העוני של הכפריים ותושבי ירושלים קשי-היום ביהודה החשמונאית. נבלעתי בספר לחלוטין. סיפורם של החשמונאים היה אהוב עליי מאז לימודיי. הדמויות שטווה משה שמיר היו בעלות עוצמה, והיה משהו נוסף שלא היה מחוור לי די צורכו.

כשפנינו בצומת בית ליד אל עיר מולדתי חדלתי לקרוא. השמש שקעה ולא היה די אור להמשיך ולקרוא על אודות החלטתו של ינאי לצאת למסע כיבושים,

ועל האופן שבו מימן אותו באמצעות כספם של עשירי ירושלים ואשקלון. גם הצפצופים הקצובים, המסמנים את מהדורת החדשות, לא אפשרו לי להמשיך. הקריין סיפר בקול פומפוזי על ראש הממשלה משה שרת, שאמר בריאיון לסופר יונייטד פרס: "אין המלחמה קרובה אם ארצות ערב לא ירצו בה", ועל עצמותיו של הנדיב הידוע שנטמנו בטקס ממלכתי באחוזה הקבר שהוכנה לו ברמת הנדיב. ידעתי שיש בכוחי לפתור את הקשר בין מסע הכיבושים לבין המלחמה ובין נדיב לנדיב, אבל בחרתי שלא.

האוטובוס נכנס אל עירי, חצה את שיכוני העולים העלובים, חצה את השכונות והוריד אותי בתחנה המרכזית שברחוב הרצל. התחלתי לפסוע אל ביתי שברחוב דיזנגוף שעל חוף הים. החנויות נסגרו בזו אחר זו, האנשים מיהרו לסיים את קניותיהם, השיבו את פנקסי התלושים אל ארנקיהם ושבו הביתה. השקט שלאחר השקיעה אפף אותי וחשבתי על מסע הכיבוש של אלכסנדר ינאי ואבשלום אחיו, שהחל ביפו והגיע עד עכו. ודאי חלף גם כאן, במקום שרגליי דורכות בו עכשיו. חשבתי על הכיבוש שכבשה נתניה את הכפר אס'ח'אלד שמכר לה את אדמותיו, ועל משמעותו של הקשר בין כיבוש לכיבוש. כשחלפתי על פני קולנוע "שרון" שמעתי צעקה שהדהדה מקצה הרחוב ועד קצהו:

"צביה!!!"

הסתובבתי ופניתי אל הצועקות את שמי. היו אלה יהודית, חברתי מילדות, ואימי. הן ישבו זו לצד זו בקפה שרון, שהתגאה בכך שהוא מגיש לבאים בשערי ציקוריה שטעמה כטעם קפה אמיתי. מחייכות מאוזן אל אוזן צעקו יחד: "צביה!" מיהרתי פנימה. "מדוע אתן צועקות?" שאלתי, "ומה אתן עושות כאן? אימא, הרי תכננו את ניקיונות הפסח... ויהודית, בשעה זו את אמורה להכין ארוחת ערב לבעלך שישב עוד מעט מן העבודה". ואז הבחנתי שעל השולחן שלפניי מונחת עוגת טורט עם קרמל. כדי להכינה, ידעתי, נדרשת עבודת שרירים ממושכת. הקרם היה עשוי סוכר, מרגרינה וקקאו, ובמרכזה היה נר אחד דולק. אימא ויהודית החלו לשיר "תנו תרועה, תנו תרועה, יום הולדת, יום הולדת הנה בא", ונזכרתי שהיום יום הולדתי. הייתי נבוכה מאוד, מבולבלת ועצובה. התיישבתי ליד השולחן והן כיבדו אותי בפרוסה מן העוגה, שהייתה מתוקה מדי כמו כל עוגות הצנע, וכיבדו אותי שיתגשמו כל משאלותיי לטובה ושאוזכה לבעל ולילדים.

אמרתי בלב מר: "ויתרת על ניקיונות הפסח, אימא, ואת, יהודית, בעלך ויתר על ארוחת הערב שלו, והכול לכבודי..." נזכרתי במתנה שקיבלתי היום. הראיתי להן

את הספר ואף קראתי להן את העמוד האחרון שהספקתי לקרוא, ותיאר את חתונת בתו של חוני המעגל. חשבתי שאיני יכולה לספר לאימי על בן זוגי, כמו אבשלום, שחשש לספר לאחיו ינאי על אהבתו לצפנת מבית דוד, אבל לא ידעתי מדוע איני יכולה. חשבתי שאיני רוצה להינשא לגבר שלא בחרתי בו, כמו בתו של חוני המעגל שכפו עליה להינשא ליוסי. חשבתי שהעלמה מארפל לא נישאה מעולם, ושזה לא הפריע לה לחיות חיי הרפתקה מופלאים. לבסוף אמרתי לעצמי: איזו בלשית עלובה את. הנה, אפילו אימא ויהודית הצליחו לחגוג לך יום הולדת בהפתעה בלי שתחשדי במזימתן. וחשבתי, אני לא באמת בלשית, אני בסך הכול מחברת תשבצים. בכל אשם הספר שבלע אותי ולא אפשר לי לחשוך כפי שראוי היה שאחשוד.

לאחר המחשבות הללו, קם ועמד לנגד עיניי אירוע שראוי היה שאחשוד בו, כאילו בקע ממחשבותיי, אבל בשל הספר ודבריהן של אימי וחברתי לא מיהרתי להבחין בו. אל בית הקפה נכנסו שלושה גברים. אחד מהם נשא מתחת לזרועו, כך הבחנתי, גיליון ישן של אלף, כתב העת של רטוש. אלף חדל לצאת לאור לפני כשנה, מה שעורר מייד את חשדי, שהרי לא סביר שאדם יישא תחת לזרועו כתב עת ישן כל כך. בתחילה לא שמתי לב אליהם ולמעשיהם. אימא ויהודית דיברו בלי הפסק על הקשיים בניהול חיי משפחה בימים אלה של צנע. אימא אמרה בכעס שכל הנטל נופל על כתפיהן של הנשים; הן הנאבקות להשיג את מה שמגיע למשפחה לפי הוראות הממשלה, ומאלתרות דרכים להפיק מזון סביר מהתחליפים הדלים שאפשר להשיג. יהודית אמרה: "ואנחנו, באמצעים הדלים האלה, צריכות להזין היטב את הבעל שיוצא לעבודה ואת הילדים שצריכים לגדול ולהיות בריאים". חשבתי לעצמי שהן מגזימות ושהדברים כבר לא נוראים כל כך, אבל לא אמרתי דבר.

שבתי אל מלך בשר ודם וקראתי בו, כמו בבית הספר, מתחת לשולחן. קראתי על חתונתה של נעמית, בתו של חוני המעגל; על הירצחו של אביו של בעלה בידי המוכסן אנדרוס בן אנדרוס במהלך החתונה; על משפטו של זה, שנדחה על ידי אלכסנדר ינאי; ועל יוסי, שרוצח את המוכסן כנקמה ובורח למדבר. חשבתי על אי-הצדק שהיה אז ושיש גם היום, ושהעיתון שאני עובדת בו נמנע לעיתים מלכתוב על אודותיו משום התנגדותו של השלטון.

שלושת הגברים שנכנסו אל בית הקפה היו לבושים בכגדים אזוריים, אבל משהו באופן הילוכם רמז שהם מורגלים יותר במדים. בכל זאת המשכתי לקרוא, מרותקת, על הסתכחותו של ינאי במלחמה שכין שני הטוענים לכתר מצרים, קליאופטרה

ובנה לתירוס. ההסתבכות הזו הביאה לתבוסה בקרב עם הבן, ולכמעט כיבוש של יהודה החשמונאית על ידי האם. ינאי וממלכתו הצליחו להיחלץ מן הסכנות הללו, אבל המחיר ששילמו היה כבד ומבשר רעות. הצלחתי להינתק מן הספר ושבתי והבטתי בשלושת הגברים.

הם התיישבו בשולחן צדדי ודיברו בשקט. אפפה אותם אווירה מוזרה, של פרשה חשאית בהתהוותה. חשבתי שקפה שרון הוא המקום המושלם למפגשים חשאיים, כי מי יחשוד שיושבי מקום שכזה יעסקו בעניינים הרי עולם. דווקא המחשבה הזו עוררה את חושיי הבלשיים והביאה אותי לנסות ולהטות את אוזניי לשיחתם. לאחר זמן הצלחתי לקלוט את שמותיהם. שמו של הגבוה בעל העיניים החודרות היה מוטק'ה; לנמוך המקריח קראו אברהם; ולאדם השלישי, הרזה, שזרק מבטים אל סביבותיו, קראו אברי. שמעתי את אברי אומר למוטק'ה: "גייסתם אותי בגלל שאני רוצה לטהר את שמי, ואתם חושבים שאנשים השואפים לטהר את שמם יבצעו משימות על הצד הטוב ביותר. אתם לא טועים. הצלחתי ליצור קשר עם האנשים שגייסת בקהיר, אברהם, ובעוד חודש הם יגיעו לכאן, דרך צרפת, ואנחנו נאמן אותם לקראת הפעולות שהם יצטרכו לבצע". ואז, לפני שהספקתי לברר לעצמי אם אכן שמעתי את מה ששמעתי, שאלה יהודית: "ווס חולומֶסְטֶט?" יהודית לא חששה לדבר ביידיש, גם בתנועה, כשמי שהעז לדבר ביידיש היה מוקע. "הנה, כרגיל את קוראת מתחת לשולחן ומקשיבה לדיבורים שמדברים האנשים שיושבים בשולחנות שלידינו במקום להשתתף בשיחה שלנו", אמרה בכעס. "אימא שלך שאלה אותך: 'מה עם הבחור שלך?' ואת בכלל לא הקשבת... ואני מאוד רוצה לפגוש את הבחור שלך סוף סוף, אני חושבת שמגיע לי, לא?" ואז הוא נכנס. דוד. הבחור שלי.

הכרנו לפני כחצי שנה, במערכת. הוא כתב הספורט של העיתון. בוקר אחד ניגש אל שולחני ואמר שהחידות ההיסטוריות שאני כותבת הן מרתקות; כיצד אני מצליחה לכתוב חידות כל כך מוצלחות? חיוכו כבש אותי. הוא אינו טוב מראה במובן המקובל של המילה, אבל כשהוא מחייך עיניו נוצצות ואי־אפשר שלא להיכבש. מייד לאחר המחמאה השקופה הזו העז והזמין אותי לסרט. הוא אמר שהוא חפץ לצפות בסרט היסטורי יחד עם מחברת חידות היסטוריות. הלכנו לצפות בסרט **בן חור**, שאני מאוד אוהבת, והוקרן בהקרנה חוזרת בקולנוע "מוגרבי". מאז אנחנו יחד.

דוד הוא החבר הראשון שהיה לי אי פעם. בבית הספר, בתנועה, בצבא ובאוניברסיטה התחבאתי מאחורי משקפיי. לא היו לי חברות רבות, ובוודאי שלא

חברים. יהודית הייתה מאז ומתמיד חברתי היחידה, ולכן התנשאה עליי. שמחת מאור שדוד העז לחצות את המחסום הזה. מאז בן חור לא צפינו ולו בסרט אחד, במקום זה היינו מבליים את השבתות בצפייה במשחקי כדור רגל ובחדרו הקטן והאפל של דוד. והנה הוא פה, פתאום, בבית הקפה שבו חוגגות לי אימי וחברתי הטובה את יום הולדתי. שאלתי אותו וקולי רעד: "דוד, מה אתה עושה כאן?"

הוא חיך והציג את עצמו, לחץ את ידיהן של אימא ושל יהודית, ואני חשבת לעצמי: "איזה יופי, עכשיו הכול יהיה בסדר, הן תיכבשנה כמוני, ולא אצטרך לפחד יותר". הוא סיפר שבא לסקר את המשחק של מכבי נתניה נגד הפועל פתח תקווה, וכהרגלו הכביר מילים על המשחק והשחקנים. ראיתי את פניהן של אימא ושל יהודית מתכרכמות. לכן החלטתי לעצור אותו והראיתי לו את הספר: "תראה איזו מתנה יפה קיבלתי ליום הולדתי". הוא הסמיך וגמגם: "זו הסיכה השנייה שבשלה באתי לנתניה. רציתי לבוא לביתך ולהפתיע אותך ולחגוג איתך את יום הולדתך... לאחר המשחק", ואימא אמרה: "אתה בטוח שזכרת את יום הולדתה, דוד?" מיהרתי לומר: "מי שהעניק לי את המתנה הזו לא זכר את יום הולדתי. זהו כותב הספר, משה שמיר. אני יודעת מדוע נתן את הספר דווקא לי, ואולי זה אינו חשוב. מה שחשוב הוא הספר. ככל שאני מעמיקה בו אני מוצאת שכפי שכותבו העיד עליו, הוא מספר לי על העכשיו ועל מה שיהיה, באופן מעורר תקווה, למרות שהוא מתרחש בעבר, בראשית מלכותו של אלכסנדר ינאי. למרות שנראה שהוא, כפי שהעיד עליו מחברו, טרגי מאוד, אבל עדיין אינני יודע מהי התקווה שיש בו". אימא שאלה: "ובספר הזה מצאת שמותר לך להתאהב במי שאפילו את יום ההולדת שלך הוא אינו זוכר?" ויהודית אמרה: "ובמקום לחשוב על יום ההולדת שלך הוא חושב על משחק כדורגל אווילי?"

משולחנם של השלושה שמעתי את מוטק'ה אומר: "למבצע יקראו מבצע סוזה. הוא יכול הטמנת פצצות בתוך מצרים על ידי חוליה של יהודים מצרים. הפצצות אמורות להיטמן במטרות אזרחיות בבעלות אמריקאית ובריטית. המטרה היא ליצור חוסר יציבות שיגרורם לממשל הבריטי להמשיך לשלוט בתעלת סואץ. זו תוכנית סבוכה ואם לא ניזהר היא עלולה להפוך לעסק ביש, אבל אם ניזהר היא תסייע מאוד למדינה".

דוד ניסה להתנצל, אבל כשדיבר ראיתי עד כמה מחשבותיו אינן נתונות להתנצלות אלא למשחק הכדורגל שיתחיל עוד מעט, ופתאום הבנתי את התקווה שיש בספר הזה, מעבר למתרחש בו, מעבר לקשר האמיץ שבינו לבין הכאן והעכשיו,

בין נדיב לנדיב, בין כיבוש לכיבוש ובין מזימה למזימה. קראתי להם את סיומו של הספר, את דברי ינאי ואנטיפס, זה שנכדו, הורדוס, הביא את שלטונו של בית חשמונאי לקיצו:

"ומה בשורה הבאת לי?"

"סופו של מרד, המלך, והממלכה לרגליך".

"שוטה", אמר לו, וקולו בוגד, "לא סופו של מרד. תחילתו".

דוד ניסה לאחוז בידי אבל אני לא אחזתי בידו. אמרתי לו: "זוהי באמת תחילתו של מרד", והלכתי משם לנגד עיניהם הנדהמות של אימי וחברתי ושל חברי דוד.

זלדה והאור

נעמה קבון

בחרתי להביא שיר בפרוזה של זלדה, כאלומת אור באפלת העת הזו המתמשכת. "אני אוהבת את האור, גם כאשר בדידותי חורקת שיניים בחושך", כותבת זלדה. תזכורת להסכין עם המציאות, גם כשזו בלתי נסבלת, ולהאמין שעל אף החשכה החיים טומנים אפשרות לשינוי ולתיקון.

עוד כותבת זלדה: "להמשיך לחכות לבלתי צפוי, לזכור את דבריו של אותו ילד בהדלקת הנרות: 'למה לא חיכית לי, הלא אמרתי לך שאני אבוא'". על אף האמון שהופר, הילד אינו מוותר על התקווה. מתוך אמונה וסבלנות אקטיבית אנו נדרשות לשאת את הכאב ולהכיר בחושך.

זלדה, בצניעות ובפשטות, תפסה את ההוראה כשליחות רוחנית שעיקרה זיהוי הניצוץ האלוהי בכל אדם. היא חתרה להזין את הנפש ברוח, באור, באהבה ובתקווה לגילוי עצמי. אף אני מאמינה בכוחן של מילים, בכוחם של האומנות, האהבה והאור לצקת משמעות בחיים ולהביא להתפשטות הטוב בעולם. דרך זיהוי האור שבתוכנו, האור שבינינו והאור שבעולם, אפשר להכיר בדיאלקטיקה הקיומית ובאהבת החיים בלב נשבר.

*

אני אוהבת את האור, גם כאשר בדידותי חורקת שיניים בחושך. לחשוב רגע לפני המוות שהחיים נהדרים, שהחיים כדאיים. להמשיך לחכות לבלתי צפוי, לזכור את דבריו של אותו ילד בהדלקת הנרות: 'למה לא חיכית לי, הלא אמרתי לך שאני אבוא'. הרבה הדים למלי הילד, הרבה פרחים נבטו ממליו בארצות שונות, רוחניות וגשמיות.

שיתקיימו ההבטחות של ההר, שאגיד כטגורי: 'לא אשאיר סימן כנפים
באוויר, אך טוב לי כי עפתי מעופי'; שאהיה כעץ השדה; ששירי יהיו 'הנהר
שמטהר כתמים'.

ללכת ליד ההרים בדרך חדשה שעדיין לא דרכו בה תקופות קודמות של חיי,
לשמוע את המלים של הלילה, לחוש באותות, לדעת אפילו בלב החושך
שהשמש קיימת;
ולאהוב את החיים בלב נשבר ---

(זלדה, ולאהוב את החיים בלב נשבר. עמותת זלדה ויצירתה, 2024)

צילום: נעמה קפון

מחאה

אין עוד יום, אין עוד דקה

חן שפירא

הַעֲדֹתִי בְּכֶם הַיּוֹם
אֶת־הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ
הַחַיִּים וְהַמָּוֶת
נָתַתִּי לְפָנֶיךָ
הַבְּרָכָה וְהַקְלָלָה
וּבְחֵרָתְךָ בַּחַיִּים
לְמַעַן תַּחֲיֶה אֶתָּה וְזַרְעֲךָ
(דברים ל, 19)

התצלומים שלהלן מציגים את המאבק המתמשך להצלת החטופות החטופים. דרכם נשמעות הזעקה, התפילה והקריאה לשיבתם המיידית הביתה. השומר אחי אנוכי? המאבק, המבוסס על ערכות וסולידריות, עונה לשאלה הקדומה ב"הן" רבתי. הצלמים מתעדים את המאבק הנמשך כבר יותר משנה בדרכים מגוונות: במפגשים אינטימיים ובמרחב הציבורי, מרחפנים ובגובה העיניים, בהפגנות ובמחאות, ברחובות ובכירות. הצלמים בחרו לצאת אל המרחב הציבורי ולתעד מחאה אל מול הפקרה מתמשכת ושחיתות. הם מהדהדים את זעקת האזרחים שהופקרו, ומהווים מופת לאקטיביזם ולסולידריות. הצילום עצמו מתפקד כאן כפעולה אזרחית.

במציאות שבה כל אזרח הוא צלם, שדר ופרשן הנושא מצלמה ומשדר מהשטח, מתגלה מחדש תפקידם של הצלמים. מעבר למחויבותם המקצועית והאומנותית הם מתמסרים לתיעוד, לדיווח ולנשיאת עדות. הם חורגים מתפקידו המסורתיים של הצלם (תיווך המציאות, פרשנות וביטוי של נקודת מבט אישית), ולוקחים חלק במגרש הפוליטי ובעיצוב התודעה.

הציבור, המשפחות והצלמים מקיימים את הפסוק: "לפיכך נברא אדם יחיד בעולם, ללמד שכל המאבד נפש אחת, מעלים עליו כאילו איבד עולם מלא; וכל המקיים נפש אחת, מעלים עליו כאילו קיים עולם ומלואו" (סנהדרין, ד, ה). משפחות החטופים הנלחמות למען שחרור יקיריהן במציאות כה מורכבת מהוות מופת ומקור להשראה במאבקן הבלתי נלאה: מאבק על דמותה המוסרית, היהודית והאנושית של החברה הישראלית.

התערוכה אין עוד יום, אין עוד דקה הוצגה בגלריה של הפקולטה לחינוך ובספרייה המרכזית במכללת סמינר הקיבוצים, והיא נרקמה ונאצרה במסגרת יום הזיכרון לרצח רבין במכללה בשיתוף תכנית רג"ב למצוינות.

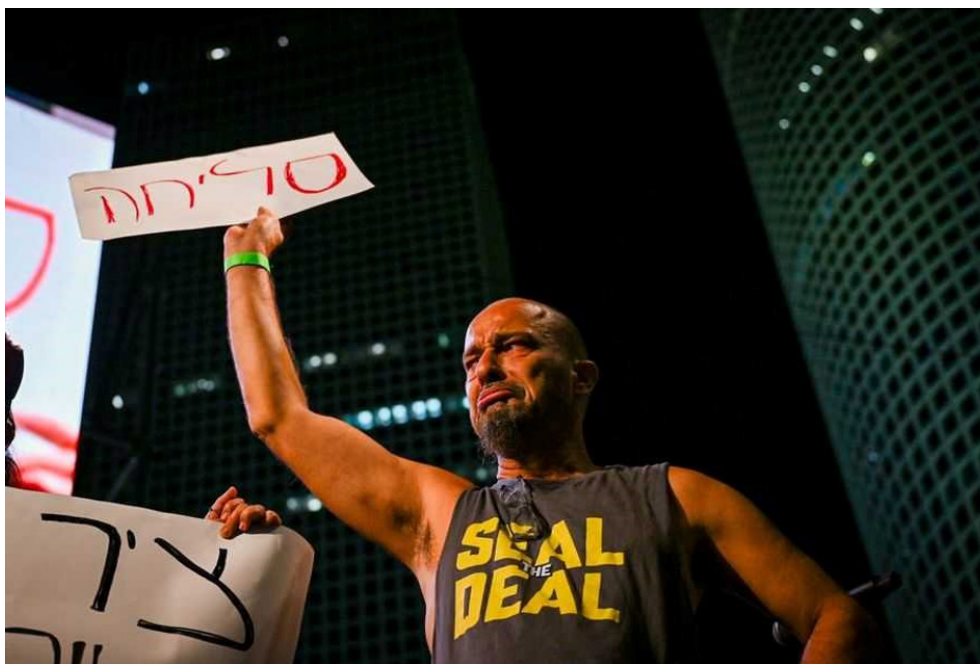

מיקי קרצמן, בהפגנה למען הצלת החטופים (שער בגין, 2024)

אין עוד יום, אין עוד דקה | חן שפירא

אלדד רפאלי, מתוך פרויקט X (2024)

בן כהן, אחיין של חטוף בהפגנה למען הצלת החטופים (2024)

אין עוד יום, אין עוד דקה | חן שפירא

דנה רעני, בהפגנה למען הצלת חטופים (שער בגין, 2024)

גדעון אגז'ה, כרזה למען הצלתו של אברה מנגיסטו

אין עוד יום, אין עוד דקה | חן שפירא

גדעון אגז'ה, אביו של אברה מנגיסטו בעצרת במלאת תשע שנים לשביו

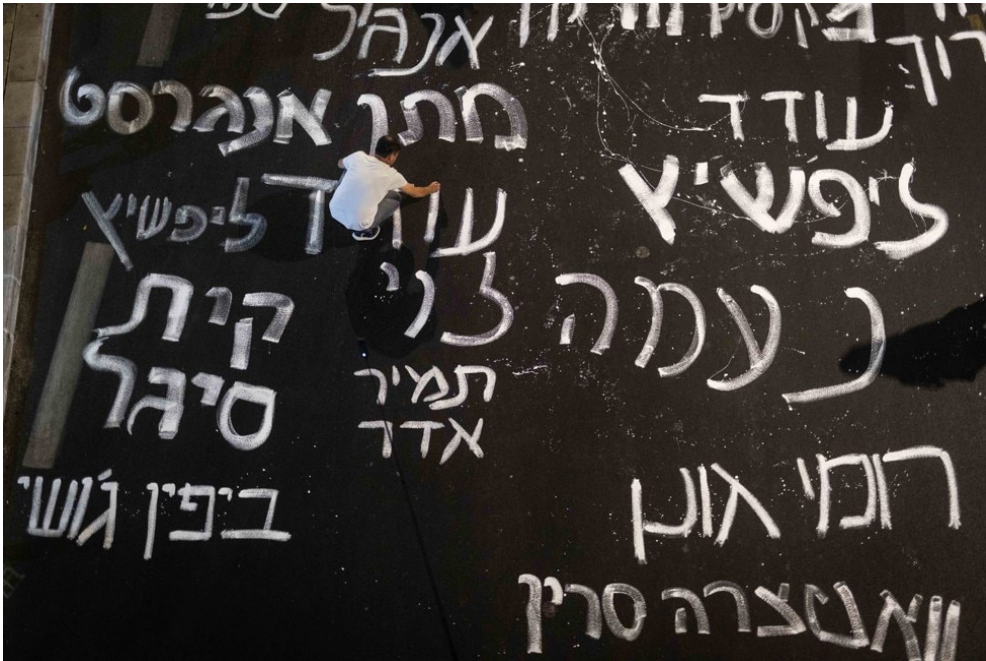

אבישג שאר־ישוב, אימו של חטוף עם תמונתו בביתה

אין עוד יום, אין עוד דקה | חן שפירא

אלדד רפאלי, מתוך פרויקט X (2024)

הדס פרוש, בהפגנה למען החזרת החטופים (שער בגין, 2024)

דנה רעני, תפילת "כל נדרי" בकिכר החטופים (ערב יום כיפור, 2024)

תומר אפלבוים, מיצג למען החזרת החטופים (מצודת זאב, 2024)

אקטיביזם

מקס כהן: האדם כמקור של תקווה

נמרוד טל

לא הרבה ידוע לנו על מקס כהן. לעיתים רחוקות מותיר אדם מן השורה שחי לפני עשרות שנים עקבות המאפשרות ללמוד על עולמו, בוודאי לפני הימים שבהם כל אחד יכול לתעד את חייו באמצעים דיגיטליים.

ובכל זאת כהן חי. משני טקסטים שפרסם, ב־1945 וב־1954, אנו יודעים שהוא נולד באנגליה ב־1910, ושהיה בן 21 כאשר איבד את עבודתו כבעל מלאכה והצטרף לכשלושה מיליון מובטלים בריטים בשנים שבין מלחמות העולם. עוד ניתן ללמוד מהטקסטים שעל אף התהום שנפל אליה עם היבשת כולה, כהן בחר שלא להיקבר ביאוש, ובה בעת גם לא לנהות אחר אשליות מסוכנות של אפשרות לעתיד אוטופי. חרף המציאות האפלה, הוא לא איבד תקווה.

זה לא היה קל. משנשבר מטה לחמו של כהן נשברה גם רוחו ונסדק עולמו, והוא הפך זר לעצמו ולסביבתו כאחת. "אנשים רבים", כתב, "אינם מבינים מדוע מובטלים הפכו לצל של מי שהיו בעבר" [תרגומי הציטוטים הם שלי, נ"ט]. אותם אנשים ביקשו לעודד את המובטל בדרכים המוכרות לכל אזרח אנגלי בן התקופה, למשל במילות נחמה ובאמרות כנף מסוג "התעורר ידידי הטוב, השעה החשוכה ביותר היא תמיד זאת שלפני עלות השחר". אך כהן ראה עצמו כמי שנמצא בזרם זמן חדש. תחושת היציבות והאמונה שהעתיד יהיה טוב יותר הוחלפה באמונה שלצד מושג הקדמה הפכה לעיקרי האמונה של החברה המערבית במרוצת המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20: "אי־הוודאות היא שתביא מחר נורא יותר". אלו שעדיין החזיקו במשלח ידם, וכך נותרו בעולם המוכר, "שוכחים, אינם יודעים, אינם יכולים לדעת את מקורות החרדה הרבים הניחתים על המובטל", כתב כהן על מעמדו החדש מחוץ לסביבתו התרבותית ומחוץ לזרם הזמן המתמשך מהעבר להווה לעתיד. זר.

זרותו של כהן התבטאה בכך שהווייתו הייתה רוויה דאגות שמי שאינו מובטל אינו יכול להבין לעולם. חשש ופחד עיצבו את המציאות של המובטל והניעו תהליך הדרגתי ומתמשך, אך גם רווי נקודות שפל ומקרי סבל קיצוני. לדאגה ולאימה הייתה נוכחות כמו־אנושית. עם הזמן, כתב, לאחר אירועים מטלטלים חוזרים ונשנים שמילאו את יומו של המובטל, ובראשם העמידה בתור ללשכת התעסוקה,

לאט ובשקט אך בעקביות, מישוהו החל לפקוד אותי. בתחילה הוא היה בלתי מורגש. כשנהיתי מודע לנוכחותו, ניסיתי לסלקו בכעס. ואז בלית ברירה קיבלתי את נוכחותו. ואז הפכתי לעבד שלו. והמחשבה לנתק אותו ממני הפכה לתקווה בלתי מושגת. ושמו? – שמו היה פחד.

כפי שנכתב שמו של אדם, הפחד (Fear) של כהן הוא ב-F גדולה. באופן טבעי, המובטל דאג שלא יוכל להבטיח לו למשפחתו די אוכל ומלבוש ראוי. אבל מהטקסטים עולה שהדאגות חלחלו עמוק יותר. כהן חשש שהאבטלה גזלה את זהותו כאדם וכאזרח. המובטל, הוא תיאר עבור מי שאינו יודע, "חושש מעודף זמן שיש כעת בידיו והוא חרד מפני שכל הדרכים לבלות את זמן הפנאי נחסמו בפניו". האבטלה הפכה את כהן לאזרח שאינו תורם לחברה, ונטלה ממנו את אחד מסמלי האזרחות הבורגנית של מעמד ביניים אנגלי בתקופתו – זמן פנאי, כפי שמשקף בתיאור ההידרדרות הנפשית שהביאה עליו האבטלה. ההידרדרות זאת התחוללה בהדרגה, אך הייתה מתמשכת ועקבית והביאה "לשינוי התפיסה שלי את העולם ואת עצמי [...]" וכך שהייתי משוכנע לגמרי שאינני, ולעולם לא אהיה, חבר מועיל בחברה.

מהדברים שניטלו מכהן ניתן ללמוד על ציפיותיו. אלו תאמו לעולם שלתוכו נולד. כהן ציפה מחיי המעמד הבינוני למשמעות מתוך עשייה, לפנאי, לתחושת ערך הנובעת מאזרחות פעילה, לקשרים משפחתיים וחברתיים משמעותיים וליציבות וביטחון באשר לעתיד. יתרה מכך, דרך עדותו על חוויית האבטלה, כהן חושף בפנינו גם את דמותם של מי שאמורים היו להבטיח את מימוש הציפיות הללו ואת כישלונם בכך. מצד אחד הוא ראה באדם את מי שאחראי לחייו שלו. אלא שהאבטלה הפכה את הפרט למשענת קנה רצוף. "התחלתי להתאפיין בחוסר ביטחון וחוסר כבוד עצמי", העיד על עצמו, "בהבנה שאני נחות פחות או יותר מכל אחד". אדם כזה אינו יכול להיות מקור של צמיחה ובנייה עבור עצמו. מצד אחר, כהן זיהה את המדינה כמי שאמורה הייתה לסייע לו לממש את ציפיותיו, כפי שמעידה

הפאסיביות שבשפתו. כך, למשל, הוא כתב כי "העבודה נמנעת מהמובטל", וכי "הדרכים ליהנות נלקחו ממנו". כהן אף הדגיש שכל הרעות הללו ניתכו על המובטל חרף העובדה שהוא מילא את חלקו והיה אזרח אנגלי כפי שמצופה ממנו: עבד, שמר חוק, הכיר וקידם את כללי התרבות וחי חיי אזרחות פעילים.

ככלל, כהן פיתח ציפיות שאפיינו ליברל ממעמד הביניים האנגלי בתקופתו. הרפורמות החברתיות והפוליטיות באנגליה של ראשית המאה ה-20, שיצרו את התשתית למדינת הרווחה שקמה בעשורים הבאים, נשענו על תפיסה חדשה ולפיה למדינת הלאום (בעצמה ישות מודרנית בעלת היסטוריה קצרה בעת ההיא) יש אחריות כלפי אזרחיה. זו באה לידי ביטוי, בין היתר, במתן שירותים בסיסיים ובהבטחת קיום מכובד מינימלי לצד אפשרות להתקדם. בה בעת, האידאולוגיה הליברלית של שלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 העלתה על נס את האמונה בפרט וביכולתו לעצב את מציאות חייו לאור אמונותיו וכישורנותיו. זאת ועוד, הליברליזם הציע לפרט עולם ללא כל שגב. בכך העניק לו קיום בלתי מושלם, חסר ופגום, אך גם אנושי ופתוח לפעול בו ולעצב אותו. עבור כהן, ב-1931, לא הוא עצמו ולא המדינה היו שם כשאיבד את עבודתו. העולם הזה התרסק, וכך התרסק גם הוא עצמו: "פיתחתי גישה מורבידית לחיים. שקעתי עמוק יותר ויותר לתוך מערבולת הפחד, הדיכאון והייאוש". מצב זה עתיד היה להמשך כשנתיים וחצי, אך את צלקות האבטלה המשיך כהן לשאת עוד הרבה שנים לאחר מכן.

בפני מיליוני מובטלים כמו כהן בבריטניה עמדו חלופות. האפשרות הליברלית לא הייתה יכולה להציע מזור לחיים של פחד וייאוש. אדרבא, תפיסת העולם הליברלית אף החמירה את המצב. לעומתה, אידאולוגיות אחרות הציעו פתרונות קוסמים. הפשיזם, למשל, סחף אחריו מיליונים ברחבי אירופה, בין היתר משום שהציע גאולה מהמצב הקשה שהיבשת נקלעה אליו עם התפוררות הסדר העולמי שכוון אחרי מלחמת העולם הראשונה. גם בבריטניה קם איגוד הפשיסטים הבריטי, (British Union of Fascists), שהבטיח לחלץ את האומה מהתחתית ששקעה אליה ולהשיבה למקומה הראוי בראש התרבות המערבית. הפתרון, טען מייסד התנועה אוסוולד מוסלי (Mosley), הינו "תנועה חדשה" (New Movement), לא רק בפוליטיקה, אלא בכל החיים הלאומיים – פשיזם. במקום דשדוש, חרדה וייאוש, הפשיזם ביקש להציע לבריטים, ובראשם למובטלים – אות הקלון של המנגנונים הרקובים של המדינה הליברלית – קדמה, גדולה וגאוה לאומית. משימתנו, טען מוסלי, "היא לממש את הפשיזם העולמי בבריטניה באופן המושלם והמפותח

ביותר". ברור שכהן עצמו לא היה מוצא את מקומו באיגוד, גם טרם הפכה האנטישמיות לנדבך מרכזי באידאולוגיה שלו בהמשך שנות השלושים. אולם גם מובטלים אחרים, והחברה הבריטית בכלל, לא ראו בפשיזם מקור משיכה והתנועה נותרה שולית, בוודאי ביחס לגרמניה, לאיטליה ולספרד.

בה בעת, גם בקומוניזם הבריטי של שנות השלושים ואילך לא רבים מצאו בית רעיוני ופוליטי יציב. בשנים אלה החלה המפלגה הקומוניסטית הבריטית (Communist Party of Great Britain) למשוך יותר ויותר תומכים, גם מקרב ציבור הפועלים היהודים (בין היתר, משום התנגדותה לפשיזם). גם כהן השתייך, ככל הנראה, לאגפים הסוציאליסטיים, ולפרקים אולי אף הקומוניסטיים, של השמאל בבריטניה. כך, למשל, הוא טען כי "המלחמה היא דרכן של האנוכיות ושל תאוות הבצע להביא עוני, סבל ומוות לאדם", וראה את המאמץ "להיפטר מהשיטה החברתית שמטפחת אבטלה ועימה את כל זוועות המלחמה" כמשימת הדור שלו. "במקומה", טען, "יש לכונן סדר חברתי אחר. בסדר החדש הזה יהיה רק קריטריון אחד לתעסוקה והוא לא רווח אישי, אלא רווח לטובת כל עובד ולטובת אלו התלויים בו". ספרו השני של כהן, מ-1954, אף פורסם בהוצאת הקואופרטיב Peoples' Books, והוא סוקר באהדה ב-"*Socialist Review*" על ידי חיים לוי (Levy), פרופסור למתמטיקה שב-1931 עזב את הלייבור והצטרף למפלגה הקומוניסטית הבריטית.

למרות זאת, ב-1945 נראה שכהן עדיין ראה באגפים הליברליים של השמאל הבריטי מקום הולם יותר עבורו. ספרו מאותה השנה פורסם על ידי ההוצאה של ויקטור גולנץ (Gollancz), פעיל חברתי שבשנות השלושים תמך במפלגה הקומוניסטית, אך עזב את שורותיה לאחר הסכם ריבנטרופ-מולוטוב (1939). את ההקדמה לספר כתב ויליאם בוורידג' (Beveridge), מאדריכלי מדינת הרווחה הבריטית של אחרי מלחמת העולם השנייה. בוורידג' אפיין במידה רבה את רוח הטקסט כולו כשכתב שכדי להיפטר מהאבטלה ומהמלחמה כאחד,

עלינו לקיים תכנון כלכלי, אך עליו להיות מונחה על ידי אנשים שמבינים ומעריכים את ערך החירות. עליו להיות מונחה על ידי אנשים בעלי דמיון, היכולים לראות את האפשרויות האנסופיות הטמונות בטבע האנושי ואת המגוון האין-סופי של צורכי האדם. עליו להיות מונחה על ידי אנשים המלאים בחוסר שביעות רצון גדול וליברלי (Beveridge, 1945).

עם התגברות ביקורתו על המפלגה הקומוניסטית, גם לוי עזב אותה בשלהי שנות החמישים, וחזר כנראה למעגלים ליברליים ופרוגרסיביים. המפלגה הקומוניסטית הבריטית, שקמה בראשית שנות העשרים, נחלה הצלחה פוליטית מוגבלת בלבד בשנות השלושים, הגיעה לשיא בתחילת שנות הארבעים, ומאז נחלשה עד התפרקותה.

כישלונן של חלופות קיצוניות לקנות אחיזה בפוליטיקה הבריטית ולסחוף את החברה כפי שסחפו התנועות הקומוניסטיות והפשיסטיות בברית המועצות, בגרמניה, באיטליה ובספרד, מעיד על כך שחלק ניכר ממיליוני המובטלים שעולמם קרס, כמו כהן, בחרו שלא לנהות אחרי הבטחות לעתיד אוטופי, ובה בעת שלא להתיימש מתפיסת העולם הליברלית. למרות הכול, הם לא איבדו תקווה.

רישומיו של כהן מהימים הקשים של בין המלחמות התפרסמו אחרי שההבטחות הפשיסטיות הפכו למציאות רצחנית. התנפצות החזונות האוטופיים במלחמה שנפרצו בה גבולות ההרס, ההרג והרוע הניעה אינטלקטואלים בולטים לנסח את בחירתו של כהן בחיים בעולם לא-מושלם ובמחאה נגד חוסר צדק אנושי בשפה ובכלים שהעמיד הליברליזם, ולעשותה לאפשרות עבור ציבורים גדולים. התאולוג האמריקני ריינהולד ניבור (Niebuhr), למשל, יצא לא רק נגד החזונות הפשיסטיים, אלא הזהיר גם מפני האשליות הליברליות (ניבור, 2004/1959). כפי שכתב ההיסטוריון אייל נווה במבוא לתרגום ספרו של ניבור בני האור ובני החושך, גם אל מול ניצחון הדמוקרטיה והליברליזם על הפשיזם במלחמת העולם השנייה,

ניבור הכיר במצב של העולם המודרני מתוך ביקורת על האשליות שבליברליזם, בנאורות וברעיון הקדמה באופן כללי, ובדרך של שלילת המגמות האוטופיות של התרבות האמריקנית בפרט. בה בעת הוא גם יצא נגד עמדות של ייאוש וניהיליזם שהופיעו בשעה שאמונות מוסכמות התגלו כאשליות ותוכניות אוטופיות הופרכו והפכו לאסון" (נווה, 2004, עמ' יא).

בעולם אנושי שתמיד יהיה פגום, הליברליזם הלא-אוטופי כזה של ניבור קרא לכינון סדרים חברתיים ופוליטיים שיאפשרו פתרונות לא שלמים. לפי ניבור, דמוקרטיה היא השיטה היחידה שמסוגלת לכך משום ש"היא דרך למציאת פתרונות מקורבים לבעיות שאין להן פתרון".

לצד השפעה על התפתחות המחשבה החברתית במערב, חוויתיהם של כהן ושל המובטלים הבריטים היו כוח מעצב בפוליטיקה הבריטית של שנות הארבעים ושל

העשורים הראשונים שלאחר המלחמה. במיוחד בתקופת ממשלת קלמנט אטלי (Attlee), בין 1945 ל-1951, מדיניות הרווחה בבריטניה, שנכלמה בשנות העשרים והשלושים, זכתה לתנופה מחודשת ברוחן של דמויות בולטות כמו הכלכלן ג'ון מיינרד קיינס (Keynes) ובהובלתם של פוליטיקאים ומתקני חברה כמו בוורידג'. בהקדמה לספרו של כהן טען בוורידג' כי "מושג ה'חירות' חסר משמעות עבור האדם הרעב", וכי עתידה של החברה והשאלה אם תקדם צדק חברתי או לא – "בסופו של דבר, הדבר תלוי בדמיון ובאומץ של אלה שבמדינות החופשיות, בזכות בחירת בני עמם, נקראים להנהיג. ההזדמנות שלהם כיום היא עצומה".

מקס כהן לא ביקש עולם מושלם, אוטופיה או את אחרית הימים. בה בעת, גם מתוך בור תחתיות הוא לא התייאש. מהעקבות שהותיר אחריו, נראה שהיה אדם שמצא הלימה בין טבעו האנושי לבין השפה שהציעה המחשבה הליברלית. על יסודות אלה ניסח את תביעתו לכינון עולם צודק יותר וטוב יותר. גם כשנראה שמי שהבטיח לא יקיים, הוא לא חדל מלדרוש ולא איבד תקווה. האדם שכך בחר בהיסטוריה מאפשר גם לנו לא לחדול מלדרוש עולם צודק יותר, ומסייע לנו שלא לאבד תקווה.

מקורות

- נווה, א' (2004). מבוא. בתוך ר' ניבור (1959), בני האור ובני החושך: הצדקה לדמוקרטיה וביקורת על סנגוריה המסורתית (א' אמיר, תרגום (עמ' ט-ס"ח). שלם.
- ניבור, ר' (1959 [2004]). בני האור ובני החושך: הצדקה לדמוקרטיה וביקורת על סנגוריה המסורתית (א' אמיר, תרגום). שלם.
- Beveridge, W. (1945). Forward. in Cohen, M., *I was one of the unemployed*. Richard Clay and Company.
- Cohen, M. (1945). *I was one of the unemployed*. Richard Clay and Company.
- Levy, H. (1954, 19 Feb). *Socialist Outlook*, p. 4.
- Morgan, K., Cohen, G., & Flinn, A. (2007). *Communists and British Society 1920–1991*. Rivers Oram Press.
- Mosley, O. (1932). *The Greater Britain*. Jeffcoats Ltd.
- Thurlow, R. (1998). *Fascism in Britain: A history, 1918–1998*. I. B. Tauris.
- Smith, E. R. (1990). Class, ethnicity and politics in the Jewish east end, 1918–1939. *Jewish Historical Studies*, 32, 355–369.

האם הנשכחת: בעקבות ברטה פפנהיים וספרה זכותה של אשה

חנה קהת

אחד האירועים המרגשים בכתיבת ספרי על לימוד תורה של נשים היה המפגש עם ברטה פפנהיים (אוסטריה-גרמניה, 1936-1959), הלא היא "אנה או" המפורסמת מספרם המשותף של יוזף ברויאר וזיגמונד פרויד, מחקרים בהיסטוריה. כשקראתי אותה לראשונה מצאתי בה את האימא הרוחנית שכל כך חסרה לנו, לנשים הפמיניסטיות היהודיות. באופן אירוני, כרבים אחרים, את דמותה של אנה או אכן הכרתי, אך לא את פניה הנוספים כאחת מהמחוללות הדגולות של המהפכה הפמיניסטית. הייתה זו תחושת החמצה. ייחודה של פפנהיים הוא בראשוניותה, בשילוב המלא שעשתה בין יהדותה לנשיותה. מוקיריה ראו בה אישה יחידה בדורה, אישה אשר מוטת השפעתה התפרסה על החברה היהודית בעולם היהודי כולו, במיוחד על החברה האורתודוקסית. היא קדמה למארי דיילי, שנשים רואות בה את מבשרת הפמיניזם הדתי בכך שסללה דרך למיזוג ולאינטגרציה בין האמונה, הדתיות והפמיניזם. דיילי עשתה זאת בתור אישה נוצרייה. ברטה פפנהיים מציעה לאישה היהודייה דרך מסורתית, שורשית ונכונה יותר לזהותה היהודית. המפגש עימה עורר בי כמיהה להכיר את דמותה לעומק, ללמוד את דבריה לא רק בנושא המחקר שלי. דבריה השרו בי תחושה של הזדהות ושייכות, ולימדוני שהפמיניזם היהודי ותיק מכפי שידעתי.

בשנת 1998 ייסדתי את קולך – תנועת נשים שהובילה את המהפכה הפמיניסטית הדתית; מסגרת לזהות חדשה שטומנת בחובה התנגשות בלתי מנועת בין ערכים סותרים, בין מסורת דתית פטריארכלית לבין ערכי השוויון המגדרי, המבוססים

על ביקורת נוקבת ושליטת כלפי מסורת זו. כפמיניסטיות דתיות נקלענו מייד למתקפה כפולה. מן הצד הפמיניסטי – על הדבקות בזהות הדתית, ומן הצד הדתי – על הבגידה והפגיעה במסורת אבות. למדנו בכאב רב שכבר המחיר החברתי שאנו, הנשים הפמיניסטיות הדתיות, נאלצות "לשלם" בגלל הסירוב לנטוש את אחד משני הרכיבים המהותיים והעקרוניים של הזהות שלנו. כדבריה של פרופ' רחל אדלר, "מה יביא אותי לקום מליל הסדר ולומר: 'זה לא עבורי!' נשים הן גם חלק ממורשת. האם אומר למרי וולסטונקראפט ולדוריס לסינג, 'אתן המורשת שלי?!' " [התרגום שלי, ח"ק]. לפיכך, המפגש עם ברטה פפנהיים היה מפעים. גיליתי את האם הנשכחת של הפמיניזם היהודי. נחשפתי לדרך חיים שבה משולבת מסורת יהודית של סבתותינו ואימותינו עם רדיקליות פמיניסטית בלתי מתפשרת.

כדי להסביר את ההזדהות העמוקה שנוצרה אצלי עם פפנהיים עליי להקדים ולשתף בפרק קטן מקורות חיי. בצעירותי, כילדה מתבגרת, ישנתי במשך שבע שנים עם סבתא רבתא. נחשפתי אז לאורח חייהן של נשים מבוגרות ואף קשיושות בשכונתה, שכונת מאה שערים; נשים מקומטות אך חזקות, אשר התמודדו בעברן עם אתגרי חיים קשים מנשוא – מלחמות, רעב, מחלות ועוני – ובכל זאת עסקו מבוקר עד ערב בעשיית חסד, בנתינה, בתמיכה בנזקקים/ות, וכל זאת לצד היותן נשים מתפללות. התפעלתי מכוחן וממסירותן לזולת. הן הילכו עליי קסם ואימצתי רבים מערכי חייהן. כך, מנעוריי עסקתי רבות בעשייה חברתית ובסיוע לכל מי שיכולתי לסייע לו.

המהפך הפמיניסטי הביאני לשבר ביחסי עם נשים אלו. לפתע מצאתי את עצמי מתייצבת נגד דמויות האם שלי, נגד המסורת שלהן. הן השלימו עם היותן בשוליים, ואנחנו כעסנו על כך. בקולך מרדנו בסדר החברתי המסורתי – ובהגבלת ההגשמה העצמית של נשים לתחום הנתינה והחסד. רצינו שינוי במעמד האישה בקהילה, שותפות במנהיגות, שוויון בבית הכנסת, שוויון בלימוד התורה ובידע ההלכתי, וביטול ההיררכיה המגדרית. באנו עם הרבה תסכול וכעס שהצטברו בנו שנים רבות. אולם לאמיתו של דבר, במהלך הזמן גילינו שהעשייה הפמיניסטית, המאבק נגד פגיעה בנשים על רקע מגדרי, התמיכה בנפגעות ובנזקקות הפכו לחלק המשמעותי ביותר בעשייה שלנו – לעיתים למורת רוחן של חלק מחברות התנועה, ששאפו להתמקד במאבק המעמדי והתרבותי. המציאות העגומה של האלימות המגדרית שנגלתה לנו, וההכרח להתגייס לעזרה, לתמיכה ולמאבק חברתי נגדה, לא אפשרו לנו להתנתק מדרך הנתינה והחסד שטבע בנו החינוך של סבתותינו.

באופן מפתיע גיליתי את מנהיגותה הפמיניסטית של ברטה פפנהיים, שהתמודדה עם אתגרים דומים להפליא אך בחרה בדרך אחרת. האישה שקמה מהמשבר הנפשי הקשה שנקלעה אליו בגלל נסיבות חייה הצליחה להשתקם ולצאת מהטראומה. היא בחרה לפעול לאורך כל חייה במסירות איך-סופית למען שיקומן של נשים יהודיות צעירות, יתומות ועניות, נפגעות אונס ושורדות זנות. פפנהיים טענה שהחובה לטפל בנשים בסיכון שלא באשמתן, אלא בגלל שפגעו בהן, היא אחת המשימות החשובות ביותר בפעילות הפמיניסטית – ובמיוחד זו היהודית. כמי שקמה בעצמה מהמקום הקשה של התמוטטות נפשית וצמחה להיות מנהיגה רוחנית וחברתית היא הציבה זאת כערך ראשון במעלה לנשים היהודיות אשר חברו אליה. אביגיל גילמן, החוקרת את פפנהיים, כותבת:

במכתביה וביתר כתביה היא פיתחה את מה שחוקרים כינו "אתיקה חברתית פמיניסטית יהודית". הציווי לעזור לזולת היה לא רק חובה בהווה, אלא גם, לדידה, "חוט השני שעבר דרך כל תולדות הנשים היהודיות ואשר על כן חיבר אותה, כמו היידיש, אל אימותיה הרוחניות".

במאמרה **האישה היהודייה** (1934) כתבה פפנהיים: "הנשים שהמסורת הייתה טבועה בהן הראו נכונות ופתיחות, מלאות הבנה כלפי יישובם פרקטי של מצוות אהבת הרֵע [או "אהבת הזולת"] באופנים המתאימים לתקופה הנוכחית". היה זה בריח תיכון שיצר בעיניה את הבסיס המשותף לזהותה הכפולה, הן כיהודייה הן כפמיניסטית. בדבריה של פפנהיים פגשתי את הציר שבין המשכיות ותמורה. מצד אחד מאבק פמיניסטי למען העצמתן של נשים וקידומן כעצמאיות וריבוניות, ומצד אחר רציפות היסטורית למימוש זהותן היהודית, המסורתית, מדורי דורות. זאת במגמה ליצור אינטגרציה מלאה, זהות המשלבת בין דת לפמיניזם ובין עבר להווה. היא דגלה בחיוניות של ההמשכיות. "אנו יכולות להיות רדיקליות אך גם מצטנעות ופונות לעשייה חברתית". היא הצביעה על כך שהדבר המרכזי במאבק הפמיניסטי הוא הפוטנציאל להפוך את האישה מאובייקט לסובייקט. היא, אישית, הצטיינה במחויבות לעשייה הזו כל חייה, בהתמסרות יוצאת דופן להושטת עזרה לאותן נשים המודרות מהחברה.

העובדה שהיא עצמה ייצגה את הנושא הזה עושה את דמותה וסיפור חייה מופת מופלא של פמיניזם יהודי. לאחר שיקומה מהמחלה החלה את מסע חייה בהתנדבות בבית התמחוי בפרנקפורט, לשם הגיעה עם אימה יחד. לאחר מכן החלה לעבוד

בבית היתומות בעיר, וברגע שמונתה למנהלת המקום החלה בהנהגתה יוצאת הדופן. במהלך פעילותה היא הקימה מוסדות רבים: גני ילדים, בתי קהילה ומוסדות חינוך. אבל את מפעל חייה ראתה בהקמת "בית לנערות יהודיות" בנוי-איזנבורג, שנפתח ב־1906 והמשיך אף לאחר מותה, עד להשמדתו על ידי הנאצים ב־1939. הבית היה מקלט סיוע לנערות במצוקה שנדחו על ידי משפחותיהן ולנשים יהודיות שנמלטו מסחר בנשים ומחיי זנות. מכאן צמח גם מאבקה הציבורי הבלתי מתפשר נגד הזנות והניצול המיני של ילדות משולי החברה, כמו עניות ויתומות. היא ייסדה הכשרת נשים לעבודה הסוציאלית שנדרשה לטיפול ולשיקום בדרך שהתוותה. המקום שטיפחה למען שיקומן של הצעירות היה עבורן בית, תחליף לגידולן התקין בקרב משפחותיהן. לא מוסד "המטפל בנוער במובן המשפטי, ולא אנדרטת אבן לכמה מייסדים, עם הקדשות, לוחות חקוקים", אלא בית שיעצב את זהותן, את עצמאותן ואת מעורבותן במסורת ובתרבות היהודיות. עוד היא הציבה את עקרון "המעקב המסייע" אחר התקדמותן של יוצאות הבית לעצמאות, לאורך חייהן, כדי לוודא שהן אינן חוות נסיגה במצבן ושבות למציאות של מצוקה.

פננהיים גייסה קבוצה גדולה של נשים שפעלו איתה יחד והתאגדו לארגון עצמאי בשם "עזרה לנשים". ב־1904 היא הקימה את ליגת הנשים היהודיות, ופתחה בקמפיין כלל-עולמי נגד תופעת הזנות, שאותה כינתה "עבדות לבנה". במהלך הקמפיין סיררה באירופה המזרחית ואף ביקרה במקומות רחוקים יותר – ניו יורק, ארץ ישראל ועוד – במסע הסברה שנועד לעורר מודעות נגד ניצול מיני של נשים וילדים. עבודתה הסוציאלית נעשתה במסירות רבה, והיא נחשבת לחלוצה בתחומה בגרמניה.

נטלי ניימרק גולדברג מציינת שפננהיים בחרה במוצהר באידיאל שהיה נפוץ בתקופתה, להגשים את עצמה בדרך של "אימהות רוחנית" כתחליף ראוי ל"אימהות הביולוגית". מה שהיה מיוחד בה היה השאיפה למלא את ייעודה כאם רוחנית לנשים היהודיות בכלל, בכל תחומי פעילותה, בעוז ובגאון, מתוך מחויבות עמוקה הן ליהדותה הן לנשיותה.

ואכן, כפי שצינתי לעיל, אני פגשתיה בתחום אחר לגמרי, במחקרי על לימוד תורה של נשים. הופתעתי לגלות את נאומה החשוב בקונגרס הנשים שהתקיים בכרלין ב־1912, שנושאו "האישה בחיים הכנסייתיים והדתיים". קראתי בפליאה את דבריה הנחרצים בדבר חובת לימוד התורה של נשים, דברים שנאמרו לפני יותר ממאה שנה והקדימו את זמנם. רעיונותיה בדבר האישה והחיים הדתיים דומים

להפליא למאמרים הנכתבים עתה, בימינו, על ידי נשים יהודיות, בעיצומו של תהליך ההתפתחות של הפמיניזם היהודי, בדבר החובה לשלב את הנשים בלימודי התורה ובחיי הדת באופן שוויוני למען הישרדותה של היהדות.

חשוב להזכיר שבתקופה שהיא פעלה, בראשית המאה ה-20, ההתעוררות הפמיניסטית בעולם המערבי, בעיקר באנגליה ובארצות הברית, הייתה בעיצומה. נשים סופרוז'יסטיות לחמו על זכות הבחירה וראו את המסורת הפטריארכלית כמקור העיקרי לדיכוי זכויותיהן. כך ששללו את הדת מעיקרה. בשנים אלו הופצה סדרת ספריה של אליזבת קאדי סטנטון, *The women's Bible*, המבקרים בחריפות את התנ"ך ואת הפטריארכיה המסורתית. מובן אפוא שפמיניסטיות הציגו את הדת כמקור הדיכוי ההיסטורי שלהן. גיבוש ההיבט היהודי של הפמיניזם שלה עמד מצד אחד מול הגל הליברלי של הפמיניזם באותה העת, שהציג את הדת כאויב, ומצד אחר נגד הממסד הדתי, שלחם בכל הכוח בהתעוררות הפמיניסטית ותיאר אותה "מעשה שטן". בניגוד לדרך זו, שהציגה קרע בין שתי הזהויות, פפנהיים חתרה לשלב ביניהן. מצד אחד היא ייחסה חשיבות רבה להמשכיות ולמחויבות עמוקה למסורת, אך מצד אחר גם דגלה בפמיניזם חד וברור, שמשמעותו שלילת הפטריארכליות ההיסטורית הדתית. פפנהיים לא חסכה בביקורתה על המסורת והדת, וגיבשה את דרכה כיהודייה מחויבת מתוך נימה ביקורתית זו. בכך גדולתה, וזו פריצת הדרך שלה, שהקדימה את זמנה.

בנאומה המוזכר לעיל, בהשתתפות נציגות של הדתות השונות, פפנהיים לא נמנעה מלמתוח ביקורת על מעמדן הירוד של הנשים בעולם היהודי, על הדרתן מחיי הדת והפולחן, תוך קריאת תיגר על ההגמוניה הגברית ועל ההטיה הגברית של המקורות. היא התוותה כיוון של עתיד פמיניסטי של היהדות, כיוון שבו נשים ייטלו חלק בפרשנות של המקורות היהודיים, ייקחו חלק בעיצובה של התרבות היהודית וישלבו את חוויותיהן ואת דרכן הייחודית בלימוד התורה. הממסד האורתודוקסי תקף את פפנהיים בחריפות על נאום זה, אך היא לא נרתעה. היא שבה וחזרה על טענותיה בנאומים נוספים, ואף העלתה את דבריה על הכתב במאמרה "האישה היהודייה" (1934). חשוב לציין זאת על רקע העובדה ההיסטורית שרק בסוף המאה ה-20 החלו לפעול תנועות של פמיניזם דתי, בכל שלוש הדתות המונותאיסטיות – יהדות, נצרות ואסלאם – וגם עתה השילוב של פמיניזם עם דת נראה לעיתים כבלתי אפשרי, במיוחד לאור הביקורת הרבה על הממסד הדתי. פפנהיים לא חששה להציג זאת כבר בזמנה, בתחילת המאה ה-20.

כאמור, כל חשיבתה ועשייתה של פפנהיים חתרו להפיכת האישה לאוטונומית, שוות ערך ועצמאית. מכאן נובעת, לדעתה, אחריותה של אישה ליהדותה וליהדות של הדורות הבאים. גישה זו הביאה אותה להציב את הדרישה לתת לנשים את המעמד שהן ראויות לו כשוות ערך בדת כדי לקחת חלק בעיצובה, וזאת כדי למנוע את הסכנה של אובדן הנשים שלא ימצאו את המימוש העצמי שלהן בעולם בכלל, ובעולם היהודי בפרט, אם ימשיך להיות נשלט רק על ידי הגברים. לכן היא קראה לנשים היהודיות ללמוד תורה ולחדור לשיח הקאנוני. היא נתלתה בעיקרון היהודי בדבר מונותאיזם טהור, התקשרות ישירה עם האל ללא סמכויות ביניים, ומתחה ביקורת על כך שנשים יהודיות הודרו ממנה ונדרשו לתיווך בקשר עם האלוהות ועם חיי הרוח. "הכול היה אצל הגברים. הנשים ליוו אותם. מצב זה הוא ביטוי לקיפאון של החוק והמסורת שבשם לימוד התורה נשאר רק למיעוט, אתגר ללומדים ולחכמים". פפנהיים הקשתה:

איך ייתכן שאין ולא הייתה אף אישה לומדת שתשאל את השאלות ההיסטוריות והתלמודיות מנקודת ראות של אישה?! כפי שקורה בתחומים אחרים, בית המדרש עבר במסורת היהודית מן העת העתיקה עד ימינו, אבל נשאר גם עכשיו כך: גברי לחלוטין. למרות שניתן היה היום להציג גישה פמיניסטית.

לכן היא קראה לנשים היהודיות לחדור לשיח הפרשני ולגאול אותו מן ההטיה המגדרית שלו:

אנו הנשים היהודיות נדרשות ליטול מהכתובים ללא עוררין את השבח והאשמה, את ההערצה וההרשעה של המגדר שלנו, כפי שנפוץ בכמויות אדירות בספרות היהודית, כפי שנחזו בעיני חכמים שקראו בתוך הספרות היהודית. אנחנו מקבלות את נקודת מבטם וניסיונם.

לדעתה, נקודת מבטה של אישה, גם אם היא איננה תלמידת חכמים, חשובה מדבריו של גבר תלמיד חכם ש"מפטיר כדאשתקד"; נקודת מבט רעננה שתבטא את רגשותיהן וחיהן של הנשים, תבוא במגע עם המסורת העתיקה, הזורמת תמיד בכל החיים המוסריים, ותשלול את התפיסה המסורתית המעוותת שבה נשים נחשבו רק בהקשר של הגשמת ייעודן כרעיות, בזיקתן למין הגברי, ובקיום העתידי של עם ישראל באמצעות הבאת ילדים. היא ביקרה את העובדה ש"השוויון הרוחני

שניתן לאישה הוא רק בתחום החסד, במצוות וב'ואהבת לרעך כמוך' וטענה כי הגבלה זו מנעה ממנה את ההתפתחות האינטלקטואלית: "לימוד התורה שנדרש מהגבר היהודי היה מפרך, אך הוא היה גם בית הספר הטוב ביותר לפיתוחו האינטלקטואלי. הנשים חונכו להיות מיניות וביתיות, תלויות לחלוטין בבעל. החופש הרוחני שהאמנציפציה הביאה לגברים הביא גם חופש לנשים", אך נמנע מן האשה היהודייה. לכן, המטרה המרכזית, לדעת פפנהיים, צריכה להיות שיתוף מלא של נשים בכל המטרות האנושיות. הן צריכות למצוא את ייצוגן בתוך דתן – בכל הדתות ובדת היהודית במיוחד, שכן הדת דורשת מהאדם לפתח את אישיותו. על כן, לדעתה, רוב הנשים היהודיות יכולות למצוא את ייעודן מחדש בתוך שורשיהן היהודיים, ובדרך זו למצוא את הגאולה האישית האמיתית שלהן.

הזהיתי עם ברטה פפנהיים גם משום שכמוני כמוה – הקמנו קהילות נשים שהפכו לקבוצות העצמה להגשמת החזון, שלב חיוני בכל פעילות ציבורית חברתית. היא הקימה את "אגודת הנשים היהודיות", וזו הצטרפה לאיגוד הנשים הגרמניות שפפנהיים כיהנה בו גם כחברת הנהלה. האגודה נאבקה לקבלת חלק בהנהגה ובהשפעה על תהליכי קבלת ההחלטות בקהילה היהודית, ופעלה עד להשמדת יהדות גרמניה בשואה.

ברטה פפנהיים פרסמה בכמה מסות את דבריה בדבר הצורך לשלב נשים בלימוד התורה ובפסיקת ההלכה. היא כתבה מכתבים בנושא לכנסייה הגדולה של אגודת ישראל, והעלתה את הדרישה שנשים יקבלו זכות בחירה למוסדות הקהילה – ובמיוחד אחרי שגרמניה העניקה זכות בחירה לנשים ב-1918. למרות ההתנגדות העזה במוסדות הקהילה להענקת זכות בחירה לנשים, בייחוד בקרב הרבנים האורתודוקסים, פפנהיים ועמיתותיה לא נואשו. הן המשיכו לנסות להשפיע על המנהיגות הרבנית, ואף הופיעו בוועידות של רבנים אורתודוקסים. פפנהיים שיתפה פעולה גם עם מוסדות ומערכות חינוך לבנות יהודיות, וגיבשה תוכנית להכשרה פדגוגית למורות של בית יעקב.

יעקב רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל, שהתנגד בתחילה בחריפות לאיגוד הנשים היהודיות בגרמניה ולפפנהיים עצמה, שינה את דעתו וקיבל לבסוף את מעורבותה בברכה, בהסבירו כי "אין לנו מה לחשוש מן הביקורת החריפה שלה, אך יש לנו הרבה לצפות מעיניה החדות". היא הציגה את תוכניתה המפורטת ואת תוכניתה החינוכיות בפני אספה מצומצמת שכינסה אגודת ישראל בפרנקפורט בינואר 1936, חדרשים מספר לפני שנפטרה. עם עליית הנאצים לשלטון ב-1939 נסגרו כלל

המוסדות היהודיים, ולאחר מכן הוכחדה גם הקהילה היהודית – ובתוכה האיגוד של הנשים היהודיות.

ברתה פפנהיים הייתה המנהיגה היהודייה הראשונה שהקימה תנועה פמיניסטית-יהודית. היא הובילה את תנועתה ללא מורא, בהתעקשות ובנחרצות, וסללה דרך שלצערי הגדול נגדעה על ידי הנאצים, אשר השמידו את מפעלי חייה. זו הסיבה שלא הכרתיה ושלא נוצר רצף היסטורי, בין-דורי, בין התנועה הפמיניסטית היהודית שהיא הובילה לבין התנועה הפמיניסטית היהודית הקיימת כיום בישראל. מעבר לפערי הזמן ההיסטוריים, זו זכות גדולה ליצור את הגשר אל האם הרוחנית – שכבר לפני מאה שנה התוותה עבורי ועבור חברותיי דרך ברורה במאבקן של נשים יהודיות לשוויון מגדרי.

מקורות

- גילמן, א' (2024). שיח רעים: ברתה פפנהיים ומרטין בובר בדיאלוג. **טבור: כתב עת לענייני היסטוריה, חברה, תרבות והגות של מרכז אירופה**, 12, 1-23.
- ניימרק-גולדברג, נ' (2019), מבוא: ברטה פפנהיים וכתביה בהקשר של תקופתה. בתוך **מבחר כתבים על פמיניזם ויהדות** (י' ניראד, תרגום) (עמ' 15-61).
- פפנהיים, ב' (1912 [2019]). האשה בחיים הכנסייתים והדתיים. בתוך **זכותה של אשה: מבחר כתבים על פמיניזם ויהדות** (י' ניראד, תרגום) (עמ' 332-341). כרמל; אוניברסיטת בר-אילן.
- פפנהיים, ב' (1912 [2019]). **זכותה של אשה: מבחר כתבים על פמיניזם ויהדות** (י' ניראד, תרגום). כרמל; אוניברסיטת בר-אילן.
- פפנהיים, ב' (1912 [2019]). האשה היהודייה. בתוך **זכותה של אשה: מבחר כתבים על פמיניזם ויהדות** (י' ניראד, תרגום) (עמ' 268-282). כרמל; אוניברסיטת בר-אילן.
- פרויד ז' וברויאר, י' (2004), **מחקרים בהיסטוריה (1893-1895)** (מ' קראוס, תרגום). ספרים. קהת, ח' (2008). **פמיניזם ויהדות: מהתנגשות להתחדשות**. משרד הבטחון.

- Adler, R. (1997). *Engendering Judaism: An inclusive theology and ethics*. Jewish Publication Society.
- Murphy, C. (1999). *The word according to Eve: Women and the Bible in ancient times and our own*. Houghton Mifflin Harcourt.
- Umasky, E. M., & Ashton, D. (Eds.) (1992). *Four centuries of Jewish women's spirituality*. Beacon Press.

יצחק נחמן שטייברג והליגה למען ארץ חופשית

נטע ליבר שפר

נטע ליבר שפר, מפת האפשרויות הטריטוראליות, פחם על נייר, 272x450 ס"מ, 2021.
אוסף מוזיאון תל-אביב

תקופה חדשה מביאה לפעמים שאלות חדשות. בשנים האחרונות התחלתי להתעניין ברעיונות-עבר להתיישבות יהודית אוטונומית שלא בארץ ישראל, שפע שלא הייתי ערה לקיומו. בד בבד עם מסע הקריאה התודעתית לדמותו של יצחק נחמן שטייברג.

שטיינברג, יליד 1888, לטביה, יהודי שומר מצוות, הקדיש את רוב שנותיו למציאת פתרון לבעיה הגדולה של העם היהודי – הצלת היהודים מהשמדה. שנים מספר לפני שפרצה מלחמת העולם השנייה חקר שטיינברג את האפשרות להתיישבות מאורגנת ואוטונומית במחוז קימברלי, ביבשת אוסטרליה. לניסיונות תיווך אלו הקדיש כשבע שנים. במפגשי עם כתביו וציטוטיו נגלתה אליי דמות שבדומה להרצל, שלחותה העצמית הניעה אותה למחוזות לא נודעים, כשהיא מפלסת דרכה בעקבות חזונה ללא לאות. בלי קשר למידת השפעתה ההיסטורית, היא ראתה נכוחה.

כשאנו קוראים סיפור חיים שלם, מוענקת לנו זווית הראייה הרחבה. אנו בעלי זכות לראות מעבר לעיקול הדרך, את מה שהאדם עצמו לא ראה. אנו משקיפים על ההקדמה ועל אחרית הדבר בד בבד. אז ניתנת לנו האפשרות לראות כיצד סיפור חיים עשוי להשפיע. אנו מבינים שרעיונות נעים בין זמנים שונים כאותם שיחים מתגלגלים הנישאים קילומטרים ברוח מדברית. הזמן שעבר מאז משמש לנו כמשקפת, מחדר או מעמסם את יכולת ההתבוננות. יש רעיונות שנדמים לנו לפתע אמיצים יותר, ואילו אחרים מאבדים מזוהרם. הם משליכים עלינו ידיעה, גם אם עמומה, על תפוסותינו באשר לטוב ולרע, נכון ולא נכון, ראוי ולא ראוי, ועל משמעותן של בחירות בחיים; על מקומם של תחושה, חלום וחזון המניעים את המציאות ומזרימים תנועה בעורקי העולם. דיאלוג נוצר.

דמותו של יצחק נחמן שטיינברג צומחת לפנינו על רקע התנועה שהיה פעיל מרכזי בה: הליגה לארץ חופשית, היא ה"פריילאנד ליגע". תנועה טריטוריאליסטית זו חיפשה, כאמור, החל משנות השלושים של המאה הקודמת (ועד 1956), מענה למצוקת יהודי אירופה. רעיונות טריטוריאליסטיים תפסו את תשומת הלב בימים של סכנה קיומית. ועם עליית הנאצים לשלטון, ערעור מערכת היחסים בין הבריטים, היהודים והערבים בעקבות גלי העלייה לארץ ישראל, והחרפת הסכסוך הערבי-יהודי התחדשה תחושת הבהילות.

בתנועה הטריטוריאליסטית החדשה, ששטיינברג היה מזכירה הראשי, ראו בהתיישבות בארץ ישראל אפשרות טריטוריאלית אחת לצידו של פתרון טריטוריאלי-אוטונומי נוסף, משום שארץ ישראל לבדה אינה יכולה לבעיות השעה. שטיינברג הדגיש כי תנועתו משלימה את הציונות ואינה מתחרה בה, וכי פתרון ארץ ישראל אינו סותר פתרונות נוספים. הטריטוריאליסטים ככלל ראו עצמם ממשיכי דרכו של הרצל, שתמך בהתיישבות באוגנדה. קריאתו של הרצל בקונגרס הציוני השישי

ב־1903 "נציל נא את אלו שעוד נותר להצילם" מהדהדת כרלוונטית ודוחקת גם בשנות השלושים של המאה ה־20 (ואפילו בימינו). הפריילאנד ליגע ושטיינברג בראשה, שמה לנגד עיניה למטרה למצוא חבל ארץ דליל או לא מיושב שיאפשר התפתחות כלכלית ולאומית תרבותית ליהודים. כאדם בעל קשב היסטורי הוא מפרסם ב־1935, שנים ספורות לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, את המאמר לפני האסון. במאמר זה הוא מציין: "אף אחד מאיתנו לא יודע אפילו אם הקטסטרופה שתפרוץ תהיה דומה לזו של המלחמה הקודמת. אבל אין ספק שקטסטרופה כזו הולכת ומתממשת במהירות [...] חייבים לקחת בחשבון את הכיוון הנוכחי שיביא באופן ישיר לכאוס וחורבן".

שני תנאים בסיסיים חיפשו אנשי הפריילאנד ליגע במקום שיהיה מיועד להגירה. דלילות האוכלוסין והאפשרות להעביר מסה של מתיישבים, כקהילה, בניגוד להגירה של יחידים. "עלינו להתחיל לייסד התיישבות יהודית בעלת אחריות קולקטיבית, צנועה אך בעלת שאיפות להתפתחות עתידית" כתב במאמרו לאן על היהודים ללכת (1935). עם זאת, ציין, ההתיישבות תהיה נטולת שאיפות פוליטיות, משום שפטריוטיות לאומית מובילה פעמים רבות לאיבה ולמלחמות. תנאי נוסף למציאת אוטונומיה הוא שהשגת הטריטוריה היהודית חייבת להיעשות על בסיס של שלום.

תנועת פריילאנד היא ביסודה תנועת שלום. האירועים בארץ ישראל חיזקו אצלנו את האמת הזו יותר מבעבר. אסור לנו להוליך איש מבני עמנו לארץ שבה עלינו להתמודד עם טינתו של העם היושב בה. העתיד היהודי לא יוכל להיבנות על הניצחונות הצבאיים או ההצלחות הדיפלומטיות של הרגע; עלינו לצפות באופן ברור את המכשולים והסכנות של המחר. "על חרבך תחיה" כבר אינו מהווה פתרון אפילו עבור הארצות החזקות ביותר בעולם, והוא ודאי לא מהווה ערובה להישרדות היהודים. לפיכך, תנועת פריילאנד מבקשת טריטוריה על בסיס הבנה פתוחה והדדית עם יושביה הטבעיים של אותה ארץ.

"הפריילאנד רוצה להביא להמון המיואש מסר של תקווה חדשה", כתב. מסיוור שערך בקימברלי ב־1939 הסיק שטיינברג שהמקום ראוי להתיישבות. הוא מצא כי האזור, ששטחו כ־10,000 קילומטרים רבועים, דליל באוכלוסייה. האדמה רדומה אך טובה, ולפיכך הן החקלאות הן הכלכלה עשויות לשגשג בה. הוא בדק את איכות הקרקע, איכות המים, אפשרויות הפרנסה. כדי לקבל אישור

לתוכניתו הוא נפגש עם הבריטים, עם ממשלות אוסטרליה, עם אנשי רוח ואנשי דת, עם אישים בכירים בציבור היהודי ועם נשיאים. על אף תמיכתה של ממשלת אוסטרליה וגורמים משמעותיים נוספים בתוכנית זו, היא גוועת ב־1941. על מסעו זה הוא כתב בספרו אוסטרליה – הארץ הלא מובטחת.

ב־1940, בעקבות פרשת קימברלי, כתב עליו זאב ז'בוטינסקי בספרו חזית המלחמה של עם ישראל: "פרשה זו, יש בה כדי להפתיע, כי היא מוכיחה, שאדם יחיד הפועל על דעת עצמו, יכול להביא לפעמים לידי תוצאות מדיניות חשובות [...] כל זה הוא השיג בפשטות, בדברו דברים נבונים, המתקבלים על השכל הישר, ובזמן המתאים". ב־1945, לאחר המלחמה, עדיין סבר שטיינברג שניתן יהיה להחיות את המשא ומתן שגווע עם פרוץ המלחמה.

ב־1948 נערכה הוועידה השנתית של הפריילאנד ליגע בניו יורק. בוועידה נכחו כמה עשרות אנשים בלבד. אף על פי כן, שטיינברג ראה בארגונו אלטרנטיבה רעיונית חשובה למדינת ישראל. באותה ועידה ציינו הפריילאנד את הבעייתיות הצפויה לעתיד מדינת ישראל. במאמר יהדות הרוח או יהדות ממלכתית, פירט:

שתי סכנות אורבות למדינת ישראל שהוקמה בסביבה ערבית עוינת. הסכנה מהחוץ תדרבן אותה להתמסר בראשה ורובה לעניין ההתגוננות, לביטחון צבאי. בימינו אלה לא תוכל שום מדינה זעירה וזעירה לעמוד ולהתקיים בכוח עצמה מבלי להישען על איזו שהיא מעצמה גדולה [...] והנה גם הסכנה מבפנים: כל חיי העם במדינת ישראל ירוכזו מסביב להגנה הצבאית. תבוא מיליטריזציה של כל הנוער, והחינוך, הספרות, כל הלך הרוח והמחשבה יופנו לא כלפי עניינים שבנפש ורוח אלא לצורכי ההגנה.

עוד כתב ב־1948: "כפי שניתן לצפות, הפחד והשנאה לשכן יקבעו את הגוון של מרקם החיים הלאומיים בכל הרמות. אולם היכן שישנו מקור מתמיד של שנאה המופנית כלפי חוץ, הזרע המרעיל של החשדנות וחוסר האמון מוכרח לגדול גם פנימה, אל תוך החברה היהודית עצמה".

גם בהמשך דרכו לא פסק שטיינברג להוות מצפן מוסרי ואתי לחברה בישראל: ב־1953 כתב ביקורת חריפה על מדינת ישראל ועל מדיניותה התוקפנית בעיתון היידי שערך, אויפן שוועל. מקורבן נרדף, נאמר שם, הופך היהודי לדמות אלימה. אבות הציונות, לעומתנו בזמן הזה, לא היו צריכים לדאוג באשר לשמירה על תרבותנו הנעלמת לנגד עינינו וסביב מוסריותו של העם היהודי. אומנם הם חזו

בעונייה של החברה היהודית, אבל לא היה להם ספק בעושרה הרוחני והאתי. תפקיד נוסף לה לפריילאנד ליגע והוא לשמור על מוסריות העם היהודי.

*

בצעירותו שירת שטיינברג כשר משפטים בברית המועצות. את תפקידו זה עזב עקב ביקורתו על המפלגה הקומוניסטית ועל לנין. הוא נרדף על ידי השלטונות והמשטרה החשאית, עזב את ברית המועצות ועבר לברלין. עשר שנים מאוחר יותר הוא נאלץ להגר שוב, הפעם ללונדון, ובשנת 1943 עבר לניו יורק. דמותו הייחודית משלבת את היותו יהודי שומר מצוות עם תפיסת עולם סוציאליסטית לא ציונית. דמותו של אידאולוג זה כבר נשתכחה מליבנו. עם מותו ב־1957 לא קם לו יורש. אף כי חזונו לא הוגשם ורעיונותיו לא הכו שורש, הקריאה בכתביו מלווה בתחושת עשייה ונושבת מהן רוח חיה, שאינה מיישרת קו עם מתנגדיה. אין בקריאת קורות חייו משום גילוי "מאורעות" חשובים, אלא גילוי של תפיסת עולם, עוצמה הנגלית במאבקו של היחיד ויכולתו לראות את המציאות במבט אחר; מבט שאינו מהסס לבקר ולאתגר את הלך המחשבה המוכר ואת הקונצנזוס.

מקורות

אלרואי, ג' (2011). מחפשי מולדת: ההסתדרות הטריטוריאלית היהודית ומאבקה בתנועה הציונית בשנים 1905–1925. מכון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

ז'בוטינסקי, ז' (1941). חזית המלחמה של עם ישראל. קופ.

שטיינברג, י"נ (1948 [2012]). על מקומה של ה"פריילאנד" בחיים היהודיים (נ' פרומר, תרגום). מארב: כתב עת מקוון לאמנות ותרבות, 12.

רייצ'ל קרסון: האישה שהעיזה לומר Don't

אדיב גל

אם אדם היה עוקב בנאמנות אחר תורתה של מיס קרסון, היינו חוזרים לימי הביניים, והחרקים, המחלות והמזיקים היו שבים לרשת את הארץ (בכיר בחברת American Cyanamid. כל התרגומים שלי, א"ג).

התייחסותה של מיס רייצ'ל קרסון לאנוכיותם של יצרני חומרי ההדברה כנראה משקפת את אהדתה לקומוניזם [...] אנחנו יכולים לחיות בלי ציפורים ובעלי חיים, אבל, כפי שמראה המיתון הנוכחי, איננו יכולים לחיות בלי עסקים. ולגבי חרקים – האם זה לא אופייני לאישה לפחד פחד מוות מכמה חרקים קטנים? כל עוד נמצאת ברשותנו פצצת המימן, הכול יהיה בסדר" (מכתב למערכת העיתון *New Yorker*, 1963).

בארצות הברית של אמצע המאה ה-20, רייצ'ל קרסון יצאה נגד שקרי תעשיית הכימיה וההרס שהיא גורמת לסביבה. בתגובה היא ספגה הכפשות וגידופים, הואשמה בכך שאינה פטריוטית, ותוארה "קומוניסטית", "מכשפה" ו"רגשנית". ספרה **אביב דומם** (*Silent spring*, 1962; קרסון, 1962/1966) עורר מתקפה תקשורתית מתוזמנת וממומנת, שלקח בה חלק גם נשיא ארצות הברית, ג'ון קנדי. קרסון הותקפה לא משום שטעתה בעובדות, אלא משום שאמרה את מה שלא רצו לשמוע.

סיפורה של רייצ'ל קרסון מזכיר לי את מסע ההכפשות המתחולל בישראל מאז רצח רבין, וביתר שאת בשנתיים האחרונות, עם התקפות הממשלה על הדמוקרטיה, ובעקבות אירועי הזוועה של שבעה באוקטובר 2023. ביטויים דוגמת אויב

העם, בוגד, קיצוני, מסוכן, מתייפיף, היסטרי, שמאלני, משת"פ, מחבל, פשיסט ואנרכיסט, הפכו לעניין שבשגרה. כל מילה הופכת לנשק. כל מילה הופכת למטען צד. כל מילה הופכת לפצצה. כל דיון הופך לזירה. כל אמירה שאינה תואמת בדיוק את הקו הנכון הופכת אותך למוקצה.

אני מרגיש שאנו חיים במציאות שבה השיח הציבורי הולך ומצטמצם, הגבולות הופכים לחומות, והאופציות מצטמצמות – איתנו או נגדנו. לא משנה מה תאמר, תמיד יימצא מישהו שיסמן אותך כאויב. אתה פטריוט או שאתה בוגד; אתה נלחם למען הדמוקרטיה או שאתה סרבן שפועל נגד המדינה, ולא משנה שכבר 16 שנה אתה מתנדב במילואים.

אנו חווים קריסה של היכולת לנהל שיח. רייצ'ל קרסון דיברה על רעלים המחלחלים לאדמה ולמים, אך נראה שהרעל האמיתי מחלחל לשפה שלנו, למילים שלנו, לדרך שבה אנו מתייחסים זה לזה. כשאין דיאלוג, אין דמוקרטיה. וכשאין דמוקרטיה, יש רק פחד ושנאה. השאלה היא אם נוכל לעצור רגע, לפני שגם השיח שלנו יהפוך לאביב דומם ומדמם?

ספרה של רייצ'ל קרסון, שפורסם ב־1962, נחשב לאחד מיסודותיה של התנועה הסביבתית. **אביב דומם** מספר את הסיפור שניסו להסתיר מהציבור בדבר התוצאות ההרסניות שיש לשימוש בחומרים כימיים, בעיקר הדי־די־טי, על הסביבה. את השם **אביב דומם** העניקה קרסון לספרה כדי להמחיש את השינוי שחל בסביבה שהיא חיה בה. ציוץ הציפורים, זמזום הדבורים ורחש מעוף החרקים שנהגה לשמוע בהגיע האביב – נעלמו כלא היו. הציפורים, הדבורים והחרקים נפגעו עקב השימוש בדי־די־טי.

רייצ'ל קרסון עמדה על שלה. יחידה מול רבים. היא לא פחדה לומר את האמת מול מכונת הרעל שמומנה על ידי תאגידים מקושרים ורבי־עוצמה. מול אינטרסים כלכליים של חברות ענק, קרסון סיכנה את הקריירה שלה ואת מעמדה החברתי, והגנה על הסביבה. והאמת ניצחה. ספרה של קרסון הוביל לאיסור על שימוש בדי־די־טי בארצות הברית, והניח את היסודות לדיון הגלובלי על קיימות והגנה על הסביבה.

עמידתה האיתנה של רייצ'ל קרסון עושה אותה, בעיניי, לדמות של תקווה והשראה. לא רק משום שהותירה חותם משמעותי בהיסטוריה של המאבק הסביבתי והייתה מקור השראה לדורות של אקטיביסטים, מדענים ופעילים חברתיים, אלא גם בזכות אומץ הלב שלה לעמוד מול כוחות גדולים שנראו בלתי מנוצחים. כמו

קרסון, גם עלינו בישראל לעמוד כיום מול אלו המבקשים לפגוע בדמוקרטיה, בשוויון הזכויות, להשתיק את הקולות החושפים את אי-הצדק הסביבתי, החברתי והכלכלי, ומונעים ועדת חקירה ממלכתית על אירועי שבעה באוקטובר. מורשתה מזכירה לנו שהאמת, לצד נחישות ועקרונות ברורים, היא כלי חזק המאפשר שינוי אמיתי גם מול כוחות אדירים.

כאדם המחזיק בתפיסה הומניסטית וכאיש חינוך המאמין שהערכים קודמים לידע (אך אינם באים במקומו), אני שואב השראה מן האומץ המוסרי של קרסון. נוכח המציאות הפוליטית-חברתית בישראל כיום, אני לא יכול שלא לתהות: האם גם אנחנו נמצא את האומץ לעמוד מול העוולות? לחשוף את האמת ולדרוש שינוי? זו מהות החינוך שאני מנסה להנחיל לתלמידי כיתה ה' בבית ספר תל"י-אלונה, ולסטודנטים במכללה, מחנכי העתיד: לראות את התמונה הרחבה, להבין את ההשפעה המקומית, הארצית והעולמית של מעשינו ואת מעגלי ההשפעה שלנו. קרסון היא דוגמה לחשיבות שבעמידה על עקרונות גם נגד המערכת. קרסון לא נכנעה ללחצים, והראתה שאפשר להיאבק על החופש האקדמי והחברתי, לדרוש יושרה ושקיפות. כאיש חינוך, אני מאמין שזה תפקידי – לא רק להעביר ידע, אלא גם לטעת בתלמידים את הזרעים של אומץ מוסרי ודבקות בעקרונות. אל לנו לחכות שדברים ישתנו מעצמם. עלינו לפתח את היכולת לעמוד מול כוחות חזקים, ולהיות מוכנים לשלם את המחיר על עקרונותינו. קרסון פתחה דלת לשיח ציבורי שדרש מהמוסדות הכלכליים והפוליטיים יותר אחריות, ואנו צריכים להמשיך את דרכה, לחשוף את האמת ולחתור לעולם טוב יותר.

מעבר לאומץ המוסרי, מהדהד בי החיבור העמוק של קרסון לטבע, החמלה וההזדהות שלה עם הסביבה. היא ראתה את עצמה לא כמדענית מנותקת, אלא כמגינה של הסביבה ושל מערכות אקולוגיות. בעיניי, זהו שיעור חשוב לדור העתיד של המחנכים שאני מכשיר: לראות את הקשר הבלתי נפרד בין האדם לסביבה, ולפעול מתוך תחושת אחריות ואתיקה מוסרית וסביבתית כלפי הדורות הבאים. ההזדהות של קרסון עם הטבע צריכה לשמש לנו מקור השראה, במיוחד כשאנחנו עדים לפגיעות סביבתיות חמורות בישראל ובעולם כולו. אני מאמין שהחינוך חייב למלא תפקיד מרכזי בשינוי התודעה, בהטמעת ערכים של קיימות ואחריות סביבתית, ולהוביל לשינוי התנהגותי שיובייל לצמצום המשברים הסביבתיים המשפיעים על החברה והכלכלה. כמו קרסון, עלינו לראות את עצמנו כחלק מהפתרון; לא רק כצרכנים של משאבי טבע, אלא גם כמגייסים לשמירה עליהם. השאיפה שלי היא

לטפח אנשי חינוך הומניסטיים בעלי אחריות חברתית-סביבתית. מחנכות ומחנכים אמיצים בעלי תפיסה הוליסטית של חינוך ערכי, השואפים להגן על מערכות הטבע והחברה, שהן הבסיס לאיכות חיים נאותה ולעתיד בר-קיימא. אני רואה אתגר מרכזי בניסיון לגרום למחנכים העתידיים להרגיש את החיבור הזה לטבע, להבין את ההשפעה של מעשיהם על הסביבה, ולפעול מתוך אכפתיות וחמלה.

כאיש מדע וכמחנך, אני מעריך במיוחד את הידע המדעי המקיף שהיה לרייצ'ל קרסון. היא לא הסתפקה בתחושות בטן, אלא ביססה את טענותיה על מחקר מעמיק ונתונים מוצקים. בעיניי, זהו שיעור חשוב לכל מי שמבקש להשפיע על מדיניות: יש להקפיד על דיוק, לבסס את הטענות על ידע מוכח, ולהימנע מפיץ ניוז ומפופולזיסם זול. כפי שקרסון הראתה, ידע מדעי יכול להיות כלי רב-עוצמה לשינוי. אני מאמין שכיום, כשהגישה למידע נרחבת מאי פעם, עלינו לעודד חשיבה ביקורתית ולסייע לציבור להבחין בין עובדות לדעות. זהו חלק מהותי מתפקידי כמחנך: לא רק להעביר ידע, אלא גם ללמד איך לחשוב, איך לנתח מידע, ואיך להגיע למסקנות מושכלות מתוך פיתוח של חשיבה ביקורתית. בישראל, שבה האתגרים הסביבתיים והחברתיים מורכבים ורבים, עלינו ללמוד מדרכה של קרסון ולהשתמש בידע מדעי כדי להניע את השיח הציבורי ולהשפיע על מדיניות סביבתית-חברתית. אני רואה את עצמי מחויב לקדם זאת, הן בקרב תלמידיי הן בקרב הציבור הרחב, כדי ליצור חברה מושכלת ומודעת יותר לסביבה, הפועלת מתוך ידע ולא מתוך בורות.

לקרסון היה כישרון מיוחד לתקשר רעיונות בצורה בהירה ונוגעת. היא לא הסתפקה בהצגת נתונים יבשים, אלא הנגישה את הנתונים לקהל הרחב וחיברה את העובדות לסיפור אנושי. בעיניי, זו תכונה חיונית לכל מי שמבקש להשפיע: היכולת לדבר אל הלב, לעורר הזדהות ולהניע לפעולה. כישורי התקשורת של קרסון חשובים במיוחד כיום, כשאנחנו מנהלים דיאלוג ציבורי על נושאים מורכבים דוגמת משבר האקלים. כמחנך, אני רואה את עצמי אחראי לא רק להקנות ידע, אלא גם ללמד את התלמידים איך לתקשר את הידע הזה לאחרים, איך להסביר רעיונות מורכבים בצורה פשוטה ומשכנעת. בישראל, שיש בה מחלוקות עזות, היכולת לתקשר בצורה מכבדת חשובה במיוחד. עלינו ללמוד מקרסון איך להציג עובדות בצורה משכנעת, אבל גם איך להקשיב לאחרים, לכבד דעות שונות, ולמצוא בסיס משותף לפעולה. זו דרך המלך לשינוי חברתי.

אני-אפשר לדבר על רייצ'ל קרסון בלי להתייחס לראיית העולם הרחבה שלה. היא לא התמקדה רק בשאלות מדעיות טהורות, אלא ידעה לראות את ההשפעה

ההדרית בין האדם לסביבה. אני מאמין שכיום, כשהאתגרים הסביבתיים גלובליים ומורכבים מאי פעם, ראייה הוליסטית היא הכרחית. עלינו ללמוד לחבר בין מדע, חברה ומוסר, ולפעול מתוך תחושת אחריות כלפי הדורות הבאים. אני שואף להנחיל את הגישה הזו גם לתלמידים שלי, לעודד אותם לחשוב מעבר לגבולות הצרים של הדיסציפלינות, לראות את הקשר בין נושאים שונים, ולהבין את האחריות המוטלת על כתפינו כבני אדם.

קרסון לא הסתפקה בהתרעה – היא הציעה פתרונות. היא קראה לפעולה! היא ידעה שאי-אפשר להשאיר את הציבור משותק מפחד. צריך להעניק לו תחושת מסוגלות ותקווה. כשאני רואה את ההתמודדות עם משבר האקלים, עם השחיקה בדמוקרטיה, עם הפילוג בחברה הישראלית, אני מבין שלא די בהצבעה על הבעיות; עלינו גם להציע חזון המבוסס על תקווה ולא על פחד, להתוות דרך, להזמין את כולם לקחת חלק בבניית עתיד טוב יותר. כמו רייצ'ל קרסון, גם אנחנו יכולים לשנות את העולם. עלינו לשלב ידע עם חמלה, נחישות עם תקווה, ביקורת עם יצירתיות. עלינו לפעול במעגלי ההשפעה השונים – מהשכונה ועד הכנסת, מהכיתה ועד האו"ם – כדי ליצור מציאות טובה יותר לכולנו. בסופו של דבר, קרסון לימדה אותנו שהמאבק חייב להוביל לפעולה המבוססת על עקרונות, ידע מדעי, והבנה עמוקה של השפעת האדם על הסביבה. כמו קרסון, אני מאמין שכוחנו טמון ביכולתנו לשלב בין אהבת האדם לאהבת הטבע, בין ביקורת חברתית לפעולה סביבתית, בין השראה אישית למחויבות קולקטיבית. רק כך נוכל להבטיח לדורות הבאים עתיד בר-קיימא, מכבד אדם ואדמה.

מקורות

קרסון, ר' (1962) [1966]. **האביב הדומם** (י' שרת, תרגום). טבע ובריאות.

Carson, R. (1962). *Silent spring*. Houghton Mifflin Harcourt

רחל (דידי) הראל: זו שהקפידה ללכת זקוף

תמר קטקו

בתהליך ייסודו של מוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה נחשפתי משנת 2002 ואילך למאות אלפי סיפורי גבורה מעוררי השראה של לוחמות ולוחמים יהודים בכל צבאות בעלות הברית, בארגוני מחתרת ובגדודי פרטיזנים בחזיתות השונות. כאחת ממקימיו של המוזיאון וכאוצרת שלו נשאבתי לסיפורים, הרושמים יחד פרק נאלם.

בשנת 2015 התקשר אליי שמוליק הראל והציג את עצמו ככנה של לוחמת מחתרת הולנדית בשם רחל הראל. הוא שמע על אודות הקמת המוזיאון, וביקש לשתף אותי בסיפורה של אימו. כמו רבות ורבים אחרים, מעולם לא שמעתי על רחל. סיפורה לא נכלל בשום ספר לימוד, תערוכה או כתבה בתקשורת. הראל מקדיש את חייו לתיעוד סיפור גבורתה של אימו. הוא מפיק סרטי תעודה ומשתתף בטקסי זיכרון לכבודה. נפגשתי איתו ועם אחייניתו, יודפת הראל-בוכריס. בעקבות החשיפה לסיפורה, היה לי ברור שאכלול את סיפור גבורתה בתצוגה שבמוזיאון. אישה צעירה זו היא מופת לעוז רוח ולמאבק על חירות האדם, וסיפורה מקבל משנה תוקף במציאות שלנו מאז שבעה באוקטובר.

רחל רוס (הרץ) הראל נולדה בשנת 1923 ברוטרדם. כבר כנערה התגלו נחישותה ואומץ ליבה כשעמדה על זכותה ללמוד אף שנאלצה להשתתף בפרנסת המשפחה. היא הוכשרה לגננת מוסמכת בהתמחות בשיטת מונטסורי. במהלך מלחמת העולם השנייה, לאחר כיבוש מרבית אירופה בידי גרמניה הנאצית בשנת 1941, התארסה לאדריכל מרסל הרץ, אך החתונה נדחתה בשל המלחמה. בינתיים פעלה רחל במסגרת ארגונים שונים שסייעו ליהודים שנמלטו מגרמניה הנאצית למצוא מקלט

בהולנד. עד מהרה הבינו רחל ובני משפחתה שחייהם בסכנה ושעליהם למצוא מסתור או להימלט. מי שנחלצה מייד לעזרתם הייתה מרתה נגטגל (Nagtegaal) שעבדה אצלם, והציעה להסתירם אצל בני משפחתה. במרץ 1943 השיגה מרתה עבורם תעודות זהות מזויפות וכרטיסי הקצבה של מזון. בני משפחת נגטגל הוכרו בשנת 1988 על ידי יד ושם כחסידי אומות העולם.

רחל, שכונתה "דידי", לא נשארה במקום המסתור, והחליטה לצאת למאבק. היא התחזתה לנערה כפרייה נוצרית, והצטרפה למחתרת ההולנדית כבלדרית של ביל וילדבור (Wildeboer) – מפקד אחת מתנועות ההתנגדות בהולנד. תפקידה היה ליצור קשר בין מפקדי המחתרת לבין פעילים שאיתרו מקומות מסתור עבור יהודים ועבור מי שסירבו לחתום על הצהרת הסולידריות הנאצית. נוסף על כך היא טיפלה בפצועים במהלך הקרב על ארנהם ב-1944, וסייעה בפועל במילוט אנשי חיל האוויר של בנות הברית. חרף הסכנות רחל התחזתה לאיכרה בת האזור, ורכבה באופניים בין כפרים, מפקדות מחתרת ומעוזים צבאיים. באוגוסט 1944, כאשר אוחדו הקבוצות שלחמו בנאצים בארגון שכונה "כוחות הפנים", התרחב היקף פעילותה המחתרתית, והיא נטלה חלק גם בפעולות אקטיביות שנועדו לשבש את ההוראות הרשמיות של הגרמנים באמצעות סילופן.

ב-17 בנובמבר 1944 רחל נתפסה על ידי הגרמנים, לאחר שאחד מחברי המחתרת שנתפס ועונה הלשין עליה. היא הצליחה להשמיד את מכתבי מפקד המחתרת שהיו עימה, והצליחה לשכנע את אנשי הביטחון הגרמנים שיש לה פגישה במקום ציבורי. אולם ניסיונה להימלט נכשל. היא נורתה ברגליה, עונתה קשות ונלקחה לאפלדורן (Apeldoorn), שם שכנה המפקדה הראשית של הגסטאפו באזור. כך תיארה אסירה ששהתה במקום את הגעתה של רחל:

הייתי אסירה במחלקת הנשים של בית הכלא לאסירים פוליטיים באפלדורן. בכל תא שוכבות שש נשים על שקי קש. היו שם ארבעה שומרים, ויום אחד מישוהו מהם בא אלינו בריצה כולו נרגש ומבולבל וציווה עלינו לעמוד לאורך קיר המסדרון כשתהלוכה של מספר שומרים נעה לעברנו במסדרון ובמרכזו בחורה צעירה מאוד, שאת פניה לא ניתן לזהות כמעט כי היו כחולים ונפוחים ממכות, עיניה היו עצומות לכדי חריצים דקים, רגליה מכוסות בתחבושת, כנראה בגלל פצעי ירי. הם רצו ודאי שנבין מה עולה בגורלה של מי שמתנגדת. שני שוטרים משירות הביטחון גררו אותה

באכזריות, כשהבעה נקמנית על פניהם. היא נראתה צעירה כל כך, וניכר שעברה התעללות גופנית קשה. ביום שלמוחרת, אף שלא יכלה ללכת או לעמוד, באו שתי נשים כדי לסחוב אותה מתוך התא אל המשרד לצורך המשך החקירה. כך שבו ולקחו אותה לחקירות כל יום, והמשיכו להכות בה, כי הם רצו לחלץ ממנה שמות ומידע. אך היא לא נכנעה.

אף שעברה עינויים קשים, רחל לא הסגירה את חבריה, ובכך הצילה את חייהם של עשרות חברי מחתרת ומפקדיהם. סוהריה לא ידעו שהיא יהודייה, ולכן לא הוצאה להורג. עם התקדמות כוחות בעלות הברית לשחרור הולנד מידי הגרמנים היא הועברה במרץ 1945 מאפלדורן למחנה המעבר וסטרבורק (Westerbork), סמוך לגבול גרמניה. 107 אלף מיהודי הולנד שולחו משם ברכבת לאושוויץ ולסוביבור. במרץ כמעט שלא נותרו יהודים בהולנד. במחנה ששימש לריכוז אסירים ואסירות פוליטיים היו תנאים קשים ביותר. בתחילת אפריל 1945, החלו אנשי אס-אס לארגן את הנסיגה לגרמניה, והנשים הצעירות אולצו לצאת למסע רגלי. בליל המסע השני הצליחה רחל לברוח ומצאה מחסה אצל איכר. למוחרת נודע לה שהולנד שוחררה. כמי שלמדה לסמוך רק על עצמה היא החליטה לא לחכות למשחררים, שטרם הגיעו לכפר, והחלה לנוע לכיוון לונטרן (Lunteren). שם היא פגשה את ארוסה מרסל הרץ, ובאוגוסט 1945 נישאו השניים בעיר אוטרקט.

ב-21 בנובמבר 1946 התקיים באמסטרדם טקס ממלכתי ובו העניק השגריר האמריקאי סטנלי הורנבק (Hornbeck) לרחל רוס-הרץ את מדליית החירות, ועליה עיטור דקל ארד. בטקס נכחו גם ראש ממשלת הולנד, שרי הרווחה והימיה, ראש העיר של אמסטרדם, הנספח הצבאי של בריטניה ורוב נציגי הסגל הדיפלומטי. בני הזוג הרץ המשיכו להיות פעילים בקהילה היהודית המשתקמת ברוטרדם. בשנת 1948 הוענקה לה בשגרירות בריטניה מדליית המלך עבור אומץ לב למען החירות. בשנת 1950 עלו רחל ומשה הרץ לישראל, ועברתו את שמם להראל. עם בניהם יחד התיישבו בקיבוץ בית השיטה, ובהמשך עברו להרצליה.

עם הגעתה לישראל הצטרפה רחל לארגון ויצ"ו, ועד מהרה מונתה ליו"ר הסניף. בד בבד הייתה מעורבת ב"רוטרי" בעמותה למען ילדים נפגעי מוחין, והדריכה גנות לילדים חריגים בשיטת מונטסורי, שבה התמחתה בהולנד. היא אף גייסה תרומות כדי לשלוח ילדים חולים למחנות קיץ בשווייץ מדי שנה. כמומחית לחינוך ילדים חריגים ובעלי מוגבלויות תרמה רחל רבות לקידום התחום. עד לרגעיה האחרונים פעלה למען בני אדם, להצלתם ולשיפור חייהם של מבוגרים וילדים כאחד.

רחל (דידי) הראל נפטרה ב־16 בנובמבר 1989. היא מעולם לא סיפרה על מה שחוותה במלחמה, זולת פעם אחת. היה זה כשהוזמנה לכנס נשות ארגון ויצ"ו בשנת 1982. אז חשפה לראשונה חלקים מקורותיה במחתרת ההולנדית, בלי לפרט את ההתעללות הסדיסטית שחוותה. בהתמודדות שלה עם העבר שרדף אותה עד יומה האחרון נשענה, בין היתר, על היסודות הפטריסטיים שלה: "חובתנו לעזור לצעירים לחיות כאן. להשקיע בחיים. בהווה ובעתיד. עלינו לספר שלא כל היהודים נספו בשואה ללא מאבק. אל לנו לוותר על ערכינו. מדינת ישראל זה המקום היחיד שיש לנו הזכות לחיות בו. קיומנו בידנו".

בניה – מתי, אלחנן ושמואל הראל – מספרים שעקרונותיה היו אבני דרך בחייהם. יותר מכול היה לה חשוב "ללכת בזקיפות קומה ולא להיכנע או להרכין ראש ללא מאבק". עיקרון זה עובר כלפיד מדור לדור במשפחת הראל, ועל כך מעידה גם נכדתה הבכורה, יודפת הראל-בוכריס. ממנה ירשה את זקיפות קומתה, נחישותה, ואת הרחף להרחיב אופקים ולהטביע חותם חברתי, ערכי ולאומי. כמו סבתה, גם יודפת אקטיביסטית. היא פועלת למען קידום הדור הצעיר בישראל, ותומכת בהצמחת עתודות בעלות מוטיבציה ללמוד ולהתפתח.

רחל (דידי) הראל וסיפור גבורתה במלחמת העולם השנייה רלוונטיים ביתר שאת לאחר שבעה באוקטובר 2023. החוסן שהפגינה בעמידתה מול שוביה הנאצים קיבל משנה תוקף נוכח הטבח, האימה, המוות וההרס שפקדו אותנו מאז. מהיכרות עם שמוליק הראל (הבן) ויודפת הראל-בוכריס (הנכדה) התרשמתי כי מאורעות השנה החולפת יצרו דחף להציף את סיפור גבורתה של רחל (דידי) הראל במרחב הפרטי והקולקטיבי כאחד. כנכדתה הבכורה, יודפת נחשפה למידע רגיש משנות פעילותה המחתרתית של סבתה, כשנלכדה ועונתה בידי הנאצים. הטראומות נצרכו בנשמתה ובגופה של צעירה בת 21, שזה לא מכבר החלה לתכנן את יום חתונתה ולהתחיל בבניית חייה העצמאיים כרעיה וכאשת חינוך. אלה כללו מעשי אונס אכזריים של החיילים הנאצים, הצלפות וירי שכוון לרגליה, כדי לנטרל אותה, לשבור את רוחה ולגרור לה להסגיר את שמות חבריה למחתרת, שולחיהם ומקומות המסתור של התכנסותם. באחת הפעמים חלצו את נעליה מרגליה הירויות והותירו אותה כפותה ומתבוססת בדמה. רחל, הפצועה, החבוטה והרמוסה, נותרה איתנה ברוחה ולא הוציאה הגה מפיה. גם לא יבכה אחת של כאב. גם כשגררו אותה לאחר מכן לכלא אחר הצליחה לשמור על קור רוחה ועל נעליה הירויות, שאיתה

יחד עשו דרכן במסלול לחימה והישרדות בנתיבי סכנה ובריחה לאחר מכן, עד עלותן לארץ.

משפחת הראל שמרה על הנעליים כעדות אילמת לפרק הבלתי נתפס בחייה של רחל, שצף ועלה בעוצמה יתרה בשנה החולפת, כשבחרו לספר גם את מה שהעדיפו להצניע עד כה. עוז רוחן של נערות ונשים לחשוף צלקות, לחלוק חוויות אישיות של מעשי תקיפה, אונס, חטיפה, עינוי ושבי הפנה זרקור למקומה של עדות ולחשיבותה הקריטית בעיצוב נרטיב מתהווה ותודעת זיכרון נלווית. דומה שהקושי בחשיפה ציבורית של פרטים כגון אלה, בממד האישי בעיקר, אינו רק מנת חלקן של הנפגעות, גיבורות המאבק והעמידה מול כוחות השאול, אלא גם של אלה האוספים תעצומות נפש כדי להקשיב להן, להכיל את הבלתי נתפס ולעמוד מולן ולצידן. במהלך חשיפת העדויות על תקיפת הנערות והנשים בשבעה באוקטובר בעת חטיפתן, ולאחר מכן במהלך חודשים ארוכים שנעו בין ייאוש לאובדן התקווה, ועל מה שעוללו להן במהלך כליאתן בתנאים לא אנושיים, הבשיל הצורך לאחד את האירועים הללו כדי למקם אותם על ציר ראוי מתוך תחושת גבורה, גאווה ושליחות, ולא ברגשות מעורבים של הסתרה, השתקה, התנצלות וקלון.

העמדתן בשורה אחת עם רחל, על אף שמונים השנים המפרידות ביניהן, מאירה אותה כדמות מופת של לוחמת, אקטיביסטית ומנהיגה חינוכית. דמותה מתכתבת עם מעשי הגבורה של חיילות צה"ל בתפקידים קרביים ובמשימות הגנה ותמיכה, וכן עם מפגני האומץ של נערות ונשים צעירות במצבי התגוננות ועמידה, בסכנת חיים מיידית. בימים אלה, יותר מאי פעם, דמותה של רחל (דידי) הראל מעוררת השראה בעת מלחמת הקיום והתקומה בארץ ובמזרח התיכון.

חינוך

אריה לוי

ציפי ליבמן

בתולדות חיי האקדמיים תופס פרופ' אריה לוי מקום מיוחד. אריה לוי, שהיה מומחה בעל שם עולמי לבניית תוכניות לימודים ולהערכתן, ליווה והנחה אותי בעבודות מחקר והערכה במסגרת היחידה למחקרי הערכה ומדידה של בית הספר לחינוך באוניברסיטת תל-אביב. הוא גם השפיע עליי באופן מהותי ומשמעותי בזכות אישיותו יוצאת הדופן. אם אתבקש לציין את האדם שהותיר את החותם העמוק ביותר על דרכי ומהלך חיי, הרי יהיה זה פרופ' אריה לוי.

פרופ' לוי נולד בעיירה מאד (Mad), יישוב ציורי קטן בצפון-מזרח הונגריה. הוא למד בגימנסיה יהודית בבודפשט, וסיים שם את לימודיו בהצטיינות על אף התלאות שפקדו אותו בתקופת הכיבוש הנאצי. כבר בצעירותו, כפעיל במחתרת "הנוער הציוני", הפגין מנהיגות יוצאת דופן ועשייה למען האחר. תכונות אלה המשיכו ללוות אותו גם לאחר המלחמה, כשהקדיש את זמנו לטיפול בילדים יתומים בדברצן. בשנים שלאחר המלחמה קיבל אריה לוי את הפרס היוקרתי – אות העוז והגבורה מטעם ממשלת הונגריה – על היותו "בין אלה שבעת מלחמת העולם לחמו במסגרת התנועות הציוניות בהונגריה, ואשר בעמידתם האיתנה, בגבורה ובהקרבה, נאבקו גם למען חירות הונגריה והאנושות כולה".

בשנת 1949 עלו פרופ' לוי ואשתו ארצה. באחת משיחותינו סיפר לי שכאשר עלה לאוטובוס שהוביל אותו מהאונייה לישראל הוא שאל את הנהג היכן אפשר ללמוד עברית. הנהג השתומם ואמר לו: "ללמוד עברית? עם העברית שלך אתה מקבל מייד עבודה כמורה!" ואכן, באותה שנה ממש החל לוי לעבוד כמחנך וכמנהל בית הספר בכפר הנוער ניצנים, שם פעל לקידום חינוכם של ילדים ניצולי

שואה. התשוקה לחינוך ולפיתוח הידע הובילה אותו להשלמת לימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית ולסיום לימודי הדוקטורט באוניברסיטת שיקגו, שם התמחה בהערכת תוכניות לימודים בהנחייתו של פרופ' בן בלום (כן, בלום המפורסם מהטקסונומיה...).

עבודתו האקדמית של לוי הגיעה לשיאה בתקופת כהונתו כפרופסור באוניברסיטת תל-אביב, שבה היה אחד ממייסדי בית הספר לחינוך. למחקריו פורצי הדרך הייתה תרומה מעשית לשדה החינוך בישראל. הוא היה שותף בהקמת המרכז לתוכניות לימודים, ושימש יועץ מדעי. חזונו היה לשפר ולהתאים את מערכות החינוך לצורכי החברה. אריה פרסם מאות מאמרים ועשרות ספרים, היה חבר בארגון הבין-לאומי להערכת הישגים בלימודים (IEA), ובהשראתו עברה מערכת החינוך להערכה מדעית והשוואתית של יעילותה.

בשנת היובל למדינה הוא קיבל את פרס ישראל לחקר החינוך, והיה סמכות עליונה לחוקרי חינוך רבים. אחת מעמיתותיו סיפרה שפעם נתקלה בבורמה במחנכים שספק אם ידעו היכן שוכנת ישראל, אך הכירו את אריה לוי.

מעבר לתרומתו המקצועית האדירה, פרופ' לוי בלט באנושיותו. אריה היה איש צנוע, ברח משררה והשקיע בתלמידיו. הוא שילב בין חשיבה ביקורתית ואופקים רחבים לבין פרגון ורגישות נדירה לזולתו. כאשר שאלתי אותו פעם מהו הדבר החשוב ביותר שכתב, הוא השיב לי: המלצות... כמנחה, ידע תמיד להעניק ביטחון ולכוון בעדינות אך בבטחה. בעיניי הוא גילם את מהותו של פרופסור אמיתי: לא רק חכם ומומחה, אלא גם איש סקרן, רגיש, מעורר השראה ואכפתי. בכל הזדמנות שהגיעה ליחידה חוקרת חדשה וצעירה נהגתי לומר לה: "יש לך מזל ענקי, כי כאן תפגשי פרופסור אמיתי שמייצג באישיותו את כל מה שאת מדמינת ומצפה מפרופסור".

אריה היה גם חבר, ידיד ורע. הליכתו בצנעה, ללא העמדת פנים, הייתה עמדת פתיחה מעודדת לקשירת קשר אישי. מעמדת פתיחה זו הוא יצר אינ-ספור הזדמנויות להשתתף ולשתף בשיחה אינטימית, אשר תמיד התגלה בה גם ניצוץ מחוכמתו. הוא היה קרוב לתלמידיו ונטול דחף תחרותי. לא קיננו בו ולו שמץ התנשאות או חמדה חבויה לכוח. סמכותו קרנה מאישיותו, מחוכמתו ומהישגיו המדעיים.

אריה לוי מהווה עבורי השראה ומודל ליכולת לשלב בין מצוינות לבין אנושיות. מעבר לכל פרס ותגמול, הגיבוי והתושייה שהעניק לי אריה היו לי כאוצר. בימים שבהם החינוך זקוק למנהיגים בעלי חזון, דמותו מזכירה לנו את מהות השליחות

החינוכית. לא רק ללמד, אלא גם להקשיב, להבין ולשפר את עולמם של אחרים. זכיתי ללמוד ממנו ולהכיר מקרוב אדם שהותיר בי תקווה ליכולתו של החינוך להוביל לשינוי אמיתי ומשמעותי. בימים אלו, שבהם עולם האקדמיה זקוק לקולות שמזכירים לנו את תכליתו – הצתת הדמיון, טיפוח סקרנות, חקירה, והפיכת העולם למקום טוב יותר – אני מוצאת בפרופ' לוי השראה ותקווה. הוא לא רק פרופסור רחב אופקים, אלא גם מורה לחיים, והוכיח עד כמה חשוב לשלב חוכמה עם אנושיות וסקרנות עם חמלה.

יעקב וסיליביץ' מזגנוב

אנה פינקלשטרן

את יעקב וסיליביץ' מזגנוב, חבר ותיק של סבתא שלי, הכרתי כאשר עלינו לארץ בשנות התשעים. היה זה יום קיצי וחם כשהגעתי אחרי בית הספר לבקר את סבא וסבתא בתל-אביב. איש גבוה מאוד קם לקראתי בחיוך רחב והכריז בהתלהבות כמה הוא שמח לראות אותי וכמה כיף יהיה בשיעור המתמטיקה שלנו. ליבי צנח. חשתי נבגדת. איך סבא וסבתא טמנו לי מלכודת כזו? מתמטיקה לא עניינה אותי. במקום ביקור מהנה אצל סבא וסבתא ציפתה לי שעה שלמה של מועקה אמיתית.

יעקב וסיליביץ' דיבר וכתב וצייר תרשימים. עיניו נצצו וידיו התנופפו, כולו מלא אנרגיה, ואילו אני ישבתי ובהיתי בו. שפת הגוף שלו הייתה אקספרסיבית, ובמחול תמיד היה לי עניין. בזמן שהקשבתי ליעקב וסיליביץ' הכול נראה מאוד קל וברור, אך כאשר התבקשתי לפתור בעיה ארוכה לא היה לי מושג מה לעשות עם המספרים. בתום השיעור יצאנו אל הסלון, שם חיכו סבא וסבתא לחוות דעתו של יעקב וסיליביץ' על הישגי במתמטיקה. ציפיתי שיגיד להם שאני מקרה אבוד, אבל הוא אמר שאני ילדה חכמה ונהדרת, ושהשיעור הבא שלנו יהיה מעניין ומרתק לא פחות. נשארתי בפה פעור, ויעקב וסיליביץ' המשיך להלל אותי כאילו הייתי גאון מתמטי. כך מצאתי את עצמי בלימודי מתמטיקה ופיזיקה מתקדמים בחוג ערב בשפה הרוסית עבור ילדים עולים – כי ליעקב וסיליביץ' אפילו ראש עיריית תל-אביב, שסבסדה את החוג, לא היה יכול להגיד "לא".

את רוב חייו הקדיש יעקב וסיליביץ' מזגנוב להוראה. הוא נולד במוסקבה בשנת 1932, וכבר בגיל 16 היה עוזר מדריך בקבוצת צופים של המפלגה הקומוניסטית (פיונירים) במחנה קיץ. בשנת 1955 סיים בהצטיינות יתרה את לימודיו במכללה

להכשרת מורים על שם פוטיומקין שבמוסקבה, בהתמחות בהוראת מתמטיקה ופיזיקה. הוא לימד מתמטיקה ופיזיקה בבתי ספר רבים במוסקבה, למגוון אוכלוסיות, כולל בתי ספר מיוחדים לתלמידים מחוננים, בתי ספר עם התמחות בשפות זרות, בתי ספר שכונתיים, בתי ספר ללימודי ערב ופנימייה לילדים שהוצאו מביתם על ידי הרווחה. בשנים 1960-1964 הוא ניהל בית ספר במזרח גרמניה, ולאחר חזרתו למוסקבה ניהל בית ספר שכונתי בשנים 1966-1968. עם הסלמת הקומוניזם לאחר עלייתו של ברז'נייב לשלטון, התפטר מתפקידו כמנהל ועבר לבית הספר למחוננים, בדגש על פיזיקה ומתמטיקה. ב-1979 ניסה לעלות לארץ אך לא קיבל את כל האישורים הנדרשים.

כשעלה יעקב וסיליביץ' לארץ בשנת 1991 הוא היה על סף הפנסיה, אך עדיין נחוש להמשיך במפעל חייו. אני זוכרת אותו מספר לסבים שלי שילדים עולים מחוננים צריכים שיעורים ברמה מתקדמת ובשפה שיוכלו להבין, זקוקים לאתגר מחשבתי ולאווירה של בית. כאשר ישבו במטבח ושתו תה, יעקב וסיליביץ' וחבריו החליטו, כמיטב המסורת הרוסית, לקרוא לעמותה שלהם מופ"ת ("מתמטיקה – פיזיקה – תרבות"). מצויד בתועפות של אנרגיה וקסם אישי, יעקב וסיליביץ' ליכד סביבו קהילת מורים, ילדים והורים מסורים, שהפכו חוג קטן של לימודי ערב לבית הספר שבח מופ"ת ב-1993, ואחר כך לרשת שלמה.

עולה חדש בגיל הפנסיה שידע רק מילים ספורות בעברית הצליח לגייס תמיכה של עיריית תל-אביב, של מנהלת בית ספר שבח גברת רווקה צוק, שדיברה איתו בעזרת מתורגמנית, ואף של משרד החינוך. יעקב וסיליביץ' עשה את הבלתי אפשרי כי הייתה בו אמונה. אמונה אמיתית בחשיבות המקצוע שהוא כל כך אוהב, בתלמידיו ובמורים שגייס, בכוחה של הקהילה שליכד סביבו. לא מכשול של שפה, לא קשיים ביורוקרטיים ולא שוני תרבותי עצרו בעדו. בסבלנות אין-סופית ובהתלהבות רבה שוחח יעקב וסיליביץ' עם תלמידים, מורים ומנהלים. הוא התעקש על שיטות הוראה שפיתח בשלושים שנות עבודתו במוסקבה וגם על השימוש בשפה הרוסית. היה לו חשוב שהילדים יאהבו ויבינו את המקצוע, וגם שישמרו את השפה ואת התרבות שבאו ממנה.

העיקרון המנחה את יעקב וסיליביץ' הוא כבוד לתלמידיו ואמונה ביכולותיהם, גם אם במבט ראשוני קשה להבחין בפוטנציאל. הוא מרבה לשבח את תלמידיו, לא משנה עד כמה שובבים הם: בודקים גבולות בכיתה, מתעצלים בהכנת השיעורים או לא מקשיבים. ליעקב וסיליביץ' יש תמיד מילה טובה עבור כל אחד, אפילו עבור

תלמידת מתמטיקה כושלת כמוני. הוא משוכנע שעניין במקצוע הוא המוטיבציה הטובה ביותר ללמידה, ומנסה תמיד לגרות את תלמידיו, אינטלקטואלית וחברתית. בלקסיקון שלו אין תרגילים קשים, אלא תרגילים מעניינים, מסקרנים, מרתקים, ומאתגרים, גם אם תלמידיו לא תמיד מבחינים בכך מייד. בשנותיו כמחנך ומנהל בבית הספר הוא טיפח סביבו חיי חברה, אווירה של כבוד הדדי ושיח בגובה עיניים. כאשר ילדים הזמינו אותו להצטרף למשחקים הוא עשה זאת תמיד בשמחה, ואף יזם אותם בעצמו. בשנת 2007, כאשר חגגו בשבח מופ"ת את יום הולדתו ה־75, הוא השתתף במשחק כדורגל עם תלמידיו. היום, בגיל המתקדם 93, הוא עדיין מלמד בהתנרבות בשבח מופ"ת, מרבה לצחוק, ומספר בדיחות וסיפורים בדרמטיות שלא תבייש שחקן תיאטרון.

אף שהשיעורים עם יעקב וסיליביץ' לא הרחיבו את כישוריי במתמטיקה ובפיזיקה, זכיתי לפגוש אדם שמאוהב במקצועות הללו ומצליח להדביק בהתלהבות שלו ילדים רבים. עבורי הוא דמות נערצת. אדם בעל חזון, יוזמה ואנרגיה, שמעולם לא הרים ידיים. יותר מהישגיו המרשימים אני מעריצה את האהבה שלו למקצוע ולילדים, את נאמנותו לדרכו, את שמחת החיים ואת האנרגיה שכל כך מידבקת ומחממות את הלב.

יונה עוזרי־שנבר: יונת השלום שלי

סיגל עוזרי־רויטברג

הָעֶצֶב כָּל־הַקּוֹת אֲרֵבָה
פָּשַׁט עַל שְׂדֵמוֹת נַפְשִׁי
וְאֵין אוֹמֵר הֶרֶף
לֹא יַעֲלֶה הָאוֹר
לֹא תִשְׁמַע תְּפִלַּת הַשְּׁחָרִית
הַמִּית גְּעֻזָּעִי

בימי שגרה המילה תקווה מעוררת אסוציאציה של "עין צופייה": מבטה מופנה קדימה, אל עבר העתיד, והיא מוטענת באמונה ש"נעשה ונצליח", ש"את המנגינה הזאת אי אפשר להפסיק", שעוד יהיה לנו טוב – טוב חברתי וטוב אישי. אבל בשנתיים האחרונות, כשהאדמה רועדת, מזדעזעות אמות הסיפים של החברה והנפש. כאב, זעם, תסכול, ייאוש ועצב סודקים את תמונת העולם שהורגלנו אליה. ואז כדי לאתר את הכוח שמייצר בי תקווה ולהחזיק תקווה גם עבור ילדיי ותלמידיי אני צריכה להפנות את המבט פנימה ולא החוצה, אחורה ולא קדימה. עליי להתבונן בעצב ובכאב בנקבים־נקבים החלולים־חלולים של חדרי הלב ולצלול למעמקיו, עד שאיטען בעוגנים של חיי. יונה דודתי, יונה עוזרי־שנבר זכרה לברכה, משוררת ואשת חינוך משכמה ומעלה, היא מן החזקים שבהם.

יונה בת שלום וידדה (עוזרי) נולדה ב־1922 בקהיר לסבי ולסבתי, שהיגרו כילדים מתימן למצרים. היא הייתה בתם הבכורה ואחותם הגדולה של אבי האהוב

אהרון עוזרי זכרו לברכה, דודתי לבנה (עוזרי) צדוק ודודי אבנר עוזרי, זכרם לברכה. בשנת 1933, בהיותה בת עשר ובעקבות פעילות התנועה הציונית במצרים, העפילה המשפחה באישון לילה באופן בלתי לגאלי לארץ ישראל, והתיישבה בכרם התימנים בתל-אביב. בחיבור קצר על סיפור חייה תיארה יונה את קשיי ההסתגלות לארץ. אלה כללו ירידה בנכסי המשפחה ובתנאי מחייתה, עזיבת המסגרת החינוכית המטפחת שלמדה בה (בית הספר אליאנס בקהיר), ומעבר למציאות שבה "חינוך" והשכלה היו פחות נגישים. כך תיארה זאת בחיבורה:

מדירה בת ארבעה חדרים במצרים ועזרה בבית לאימא ובבית ספר לי [...] הגענו וגרנו בתחילה בחדר אחד. כולנו יחד עם סבתא, אם אימי [...] עברו כמה שנים בהתרוצצות של אימא למשרד ההרשמה לבית הספר ששכן בעיריית תל-אביב. זו הייתה עמידה בתור של שעות, בשמש הקודחת. אימא חזרה משם תמיד רצוצה מעייפות. לבנה אחותי הלכה סוף סוף רק בגיל תשע [ללמוד], כאשר אימי טענה כלפי אנשי משרד החינוך שהיא תאבד את הילדה בגללם. כיוון שלבנה לא רצתה לאכול והייתה מדוכאה מאוד בראותה את ילדי קרובי המשפחה אשר בגילה הולכים לבית הספר והיא בבית עצובה. סוף סוף התקבלה לבית ספר של עולים חדשים לכיתה א', באמצע שנת הלימודים. אך לשנת הלימודים הבאה, הקפיצו אותה שתי כיתות, ישר לכיתה ג', כי מצאו אותה תלמידה חרוצה ושקדנית ואהובה על מוריה. לשנה שאחריה ביקשו שוב להקפיצה כיתה, אך היא מיאנה, באמרה שהיא כואבת את עובדת דילוגה על כיתה ב', כך שאת בית הספר היסודי סיימה בגיל 16, במקום 14.

קשיי הקליטה בארץ התעצמו כאשר שנים ספורות לאחר הגעתם ארצה, סבי, שלום עוזרי, חלה בשחפת ונפטר. לאור המצב, אבי אהרון ואחיו אבנר לא השלימו את לימודיהם בבית הספר היסודי, ומגיל צעיר סייעו בפרנסת המשפחה. יונה עצמה עבדה מגיל 11 כשוליית תופרת כדי לעזור בפרנסת המשפחה ולמדה לימודי ערב. תחילה בוויצ"ו, להשלמת בית הספר היסודי. לאחר מכן עבדה כאסיסטנטית לאומנית בובות ולמדה בגימנסיון ערב להשלמת לימודי בית הספר התיכון. בהיותה בחורה צעירה עבדה כעוזרת גננת במשך שנתיים: "כאן בשלה החלטתי להשתלם כגננת", כתבה.

בת דודתי אודליה גילתה לי שליונה לא היו התעודות הדרושות כדי להתקבל

ללימודי גננות. מנהל ומייסד סמינר הקיבוצים מרדכי סגל הכיר את יונה מספורו בגני העיר, התרשם ממנה וחיבב אותה מאוד. הוא קיבל אותה ללימודים בסמינר הקיבוצים אף שחסרו לה מסמכים. כך תיארה יונה את ראשית דרכה המקצועית:

ב־1951 סיימתי לימודי בסמינר ומצאתי לנכון לי לעבוד עם עולים מתימן אשר יכולתי לתקשר איתם בשפה. כך הגעתי לזנגריה אשר בגליל [...] את שנת עבודתי הראשונה עשיתי שם. ולשנה שאחריה אנשי היישוב התפזרו למקומות אחרים. וכך הגעתי למשרד החינוך כדי לקבל עבודה, שם פגשתי גננת מ[ק]יבוץ העוגן שהכרתי אותה והיא המליצה לי להחליפה בהעוגן כי אמרה לעזוב את הקיבוץ עם משפחתה. אני, שמגמתי הייתה לעבוד עם עולים, לא רציתי. היא עמדה על זה שאבוא ואראה את המקום ואתרשם. כאן עברתי סדרת שכנוע של אנשי ועדת חינוך. אנשי המקום מאוד מצאו חן בעיניי, אנשים פתוחים ומסבירי פנים. בהעוגן קיבלתי את קבוצת רימון ועבדתי איתם שלוש שנים, כולל כיתה א'. נקשרתי מאוד לילדים, לאנשים ולמקום, וזיכרונותי משם רק טובים. עבדה איתי חברה ששמה ברכה, שאזכור אותה תמיד ברגש חם וברגשי תודה. היו אלה ימים של צנע בארץ והכל יקר וקצוב. ברכה דאגה שבכל יום שיש לי לפני נסיעתי הביתה לתל-אביב, למלא פח מכל טוב של מצרכים שונים שהיו יקרי המציאות בעיר + תרנגולת חיה. אמרה לי כך: "קחי את זה, אמא תשמח". וכך היה באמת. אמא לא שכחה את זה אף פעם, תמיד הזכירה את המחווה הזאת של קיבוץ העוגן [...] גם המוסדות הפיננסיים בהעוגן נהגו ברוחב לב ובעצה טובה אם נזקקתי. כגון איך ואיפה אשיג משאבים ליישום רצוני להירשם לשיכון עבור אמא. דברים כאלה אין לשכוח.

בקיבוץ העוגן הכירה יונה את ברוך שנברגר (לימים שנבר), צייר ואומן, ניצול שואה מהונגריה. הם התאהבו ונישאו. בגלל לימודי השרטוט של ברוך בתל-אביב הם שקלו לעבור חזרה אל העיר. אבל אז הגיעה הצעה מפתה מקיבוץ נגבה, שבו התיישב אחיו של ברוך, לעבור לקיבוץ ולאישי שני תפקידים: ברוך כמורה לציור במוסד החינוכי ויונה כגננת. בקיבוץ נגבה הם הקימו את משפחתם והביאו את בנם רוני. יונה עבדה תחילה כגננת, ובהמשך השתלמה גם כמורה לחינוך מיוחד. כדי להבין את התקווה שדמותה מעוררת ואת הקסם שפיזרה כאישה ומחנכת יש להכיר, מעבר לקורות חייה, את שירה.

השכמה שבתית בבית הילדים. קיץ 1975

באתי הבקר לטבול
בריחכם הצומח,
בלבלובכם הרך והפוחח.

באתי לספוג עמוק
ומתפשט בכל הויתי
נחוח ילדותכם
התוהה ושואלת:
אי

מה
ולמה?
מתי?
איך?
והאם?

באתי לרוות
מים אהבתכם
שבריר זוהר
של טל בקרים.

אתם מעגן חיות זורמת
באפיקי הימים.

כל זאת ארצה
בבקר זה
ועוד
ועוד
וכהנה.

יונה אהבה ילדים אהבה עמוקה. לא הייתה זו אהבה המחפצנת ילדים כחמודים. הייתה זו אהבה משתאה המזהה בילדים ניצוצות לא מעובדים של כנות, פליאה, יופי, תעוזה, דמיון, ושפע אפשרויות פתוחות לצמיחה ולהתפתחות. עולם הילדים סקרן, הקסים והלהיב אותה, והיא עצמה הייתה מחוברת לילדה שבה. צחוקה היה מתגלגל ורם במיוחד, והיא הייתה מגנט לילדים ולצעירים. אלה מצאו בה מעיין נובע של סיפורי חיים מרתקים, אוזן קשבת ופתיחות לרעיונות, אמונות, אומנויות וסגנונות חיים אלטרנטיביים.

עולם הטבע, החי והצומח הרחיב את ליבה. היא התהלכה בו כילדה ומצאה בו נחמה, השראה ומשאבים לחינוך וליצירה. כגננת, נהגה לצאת לטבע עם ילדי הגן בכל יום. גם בבגרותה יצאה בכל יום להליכה לאורך שדות הקיבוץ: מתבוננת בעצים, בציפורים ובאופק הגבעות הדרומיות. כך כתבה עליה אורנה לברן מקיבוץ נגבה:

ההיכרות בינינו יונה התחילה מהיותך הגננת שלי. למרות השנים הרבות שחלפו להן מאז, אני זוכרת בעיקר את החום והאהבה שאת מעניקה לנו. הובלת אותנו ליצירות, הולכת אותנו בדרכי הקסומות של הדמיון המתפרע. כל יציאה איתך לטיול הייתה חגיגה, כל פעילות בגן הייתה מלווה בשמחה, בצחוק רם ומתגלגל, שלך בעיקר, ואליו נסחפנו אנו הילדים (עלון קיבוץ נגבה, 7 בנובמבר 2014).

על עבודתה כמורה לחינוך מיוחד כתבה אביגיל לוי:

היא הייתה מחכה להם [לילדים] ותמיד מקבלת אותם במאור פנים, צחוק ומילים של שמחה. אני לימדתי אז בבית הספר ולא פעם הצטלכו דרכינו. לעיתים קרובות גם נכנסתי אל חדר העבודה שלה שהיה מלא במשחקים מעשה ידיה, שלטים שהכינה, ציורים שציירה ועבודות לכל ילד שהכינה בעצמה. מצאתי את עצמי לא פעם אומרת לה: "יונה, אפשר לקנות את כל אלה". והיא הייתה צוחקת, מכווצת את קצות אפה ועונה לי שלהכין לבד, זה להכין עם הלב (שם).

יונה היטיבה לספר סיפורים בעל פה, ואף פרסמה שירי ילדות שכתבה בכתב ידה. היא לא דיברה הרבה על משנתה החינוכית, אבל כל הווייתה הייתה מודלינג חינוכי מעורר השראה. בפעמים הספורות ששוחחנו על מקורות תפיסתה החינוכית היא

הצביעה על ספריו של יאנוש קורצ'ק. אלה קיבלו מקום כבוד בספרייה העשירה שבסלון חדרה הצנוע. לאחר פטירתה איתרתי בספריו של קורצ'ק את עקבותיה ורגישותה. כך בחיבור זכות הילד לכבוד, שבו מניח קורצ'ק את בסיס האמנה לזכויות הילד מתוך ההכרה בפגיעותו:

מקדמת ילדותנו אנו גדלים מתוך הרגשה, כי הגדול חשוב מן הקטן. אני גדול, שמח הילד, המועמד על השולחן. אני גבוה ממך, הוא פוסק ברגש גאוה, בהתמודדו עם בן גילו. לא נעים לטפס באצבעות ולא להגיע; קשה להדביק בפסיעות זעירות את המגודלים; הכוס נשמטת מתוך יד קטנה. לא זריזה ההעפלה אל הכיסא, כלי הרכב, המדרגות; אי אפשר לאחוז בידית הדלת, להתבונן מבעד לחלון, לתלות משהו ולהורידו, כי גבוה. באת בהמון והוא מאפיל, אינו מרגיש בכך, דוחק. לא נוח, מכאיב להיות קטן [...] הילד הקטן קל, פחות. אנו מוכרחים לגחון עליו, להנמיך עצמנו אליו. ורע מאלה: הילד חלש. אנו יכולים להרימו, לזרקו באוויר, להושיבו באנסו, לעצרו בכוח זורענו, לעכבו במרוצתו, לסכל מאמצו [...] הרגשת אפס האונים מחנכת לכיבוד הכוח; כל אחד ואחד, ולא בלבד מבוגר, אלא גדול יותר בשנים וחזק יותר, יכול להביע באכזריות את מורת רוחו, לתמוך דרישתו בכוחו ולכפות משמעת: הוא יכול לעשוק ללא עונש. אנו בדוגמאות שלנו עצמנו, מלמדים זלזול בכל שהוא חלש יותר.

ביחס הפוך לעולם המבוגרים הסמכותני שמתאר קורצ'ק, יונה – כקורצ'ק – תמיד התייחסה לילדים כאל בני אדם שלמים ונהגה בהם בכבוד. היא שוחחה איתנו, הילדים, בשאלות פתוחות, התעניינה, הסתקרנה, ועודדה אותנו לפתח דרכי חשיבה עצמאיות.

חוט מחשבותי

אֶהְבְּתִי הַיֶּרֶק בְּעֵלָה
הַפָּחַל בְּעֵין הַמַּיִם.

אֶהְבְּתִי הַשִּׁיר הַמְתַּנַּגֵּן
בְּעֵינֵי יְלָדִים תּוֹהִים לְדַעַת

דְּכִי הַיָּם
בְּהַתְנַפֵּץ גִּלְיוֹ אֶל סֵלַע.

מִסַּע הָעֲנָנִים
הַמְפִּזִּים הַרְהוּרֵי לְרוּחַ

אֶהְבֹּתִי לְטַפֵּס עַל חוּט מַחְשְׁבוֹתֵי
הַמְתַּרְפָּקוֹת תוֹהוֹת טוֹעוֹת.

פִּיזוֹנֵי זֶהָב הַשָּׁמֶשׁ
עַל מְדֻשָּׁאוֹת בֵּיתִי

סוֹד כּוֹכְבֵי לַיִל
בְּהַתְעַטֵּף רוּחִי.

זיכרון ילדות עמום מחזיר אותי לתחילת שנות השמונים. יונה באה אלינו מן הקיבוץ לחג, ואצלי החג כבר בלב. אנו יוצאות להליכת בין-ערביים על גדות הירקון. סרטנים, חרקים ועצי האיקליפטוס אומרים שירה, והציפורים עימם. יונה כמגדיר ציפורים מהלך, יודעת לומר מי זו מי, מה ולמה. "אז איך בעצם כותבים שירה?" שאלתי תוך כדי ההליכה. יונה חייכה אליי במאור עיניה הטובות, וכהרגלה התייחסה במלוא תשומת הלב לשאלה של ילדה. "בואי נשב רגע", הציעה. התיישבנו על ספסל והיא הוציאה מתוך תיקה מחברת ועפרונות, שלפה מליבת המחברת זוג דפים והגישה לי עם אחד מעפרונותיה: "תני לעצמך רגע: לראות, להקשיב, להביט סביב, לבחור איפה ינוח מבטך. את יכולה גם לעצום עיניים, להתבונן פנימה, ברגש, בזיכרון, ואז – לצייר את המילים על הדף. זה יורום החוצה. את יכולה לכתוב מה שמתחשק לך", אמרה בחי"ת גרונית מסתלסלת, עיניה מאירות וצחוק שובב ניבט מהן. "אפשר לשחק עם המילים", הוסיפה. ושוב, החי"ת החיננית הזאת. וכך ישבנו, יחד ולחוד, שקטות, מתבוננות, יוצרות, הרוח מברדרת את עליהם של עצי האיקליפטוס, מולנו נחל הירקון ואנו ברגעי קסם נטולי זמן, ילדה בת עשר ואישה בת שישים, כותבות שירה.

במבט לאחור, נראה שדרך השירה לימדה אותי יונה התבוננות; התבוננות בסביבה והתבוננות עצמית. היא וגם אימי זְכְּרָה לברכה נתנו לי השראה ורוח גבית להעז, ליצור וליהנות מן החופש לבחור מה, איך ולמה. עד היום, הכתיבה עוזרת לי

בעיתות משבר, להחזיק חזק, לדייק את עצמי, את המצפן הערכי שלי, ולמצוא את דרכי שלי בסבך הסערה. והיו גם השיחות הפילוסופיות על שירה, הגות, ספרות, רגשות, זיכרונות, דמיונות ועל המשמעות של כל אלה... ולכל דבר היה מקום. ליונה ולברוך הייתה דירה יפה, חמימה וצנועה, שכללה חדר שינה אחד, סלון ואטליה [חדר האומנות של ברוך, ועולם האפשרויות שלנו כילדים למשחקי צבע וחומר]. בחודשי הקיץ היינו מגיעים, אחיי ובני דודתי, לקיבוץ נגבה, בתורות, במקום קייטנה. פותחים את הספה או ישנים על מזרנים בסלון או באטליה, כי תחושת מקום תמיד הייתה. על קירות החדר התנוססו ציוריו האימפרסיוניסטיים של ברוך, ויונה דאגה שתמיד יהיו בבית אגרטל יפה ובו פרח אחד או שניים מן הגינה, וריח עוגות. הם היו קמים מאוד מוקדם בבוקר לעבודה ולתורנויות, אבל את ארוחת הצוהריים יונה הייתה אוכלת איתנו. סדר יומה, אף שהיה עמוס, כלל מנוחת צוהריים. אחרי המנוחה היו בני הזוג עושים מדיטציה. אנחנו, הילדים, ידענו שבזמן הזה שומרים על השקט. אחר הצוהריים היינו מתיישבים יחד בחוץ לשתות תה, לאכול פרוסת עוגה ולשוחח. מולנו נפרס האופק השלו שמעבר לשדות נגבה.

מדבר הספקות

מעבר לאפק השל
פרוש מדבר הספקות.
מעבר לגדות המסכמות
פורחים חרולי אמתות אחרות.
נהר המחשבה אנוס לגבולותיו.
אך ראי מימיו רוטט
משפע מראותיו.

יונה לימדה אותנו לקחת מרחב לביטוי עצמי וגם לימדה אותנו להקשיב. היא חשפה אותנו לעולם רחב של ידע, דעת ויצירה באופן שרק מבוגר שאינו ההורה שלך יכול לעשות. לפעמים היה נדמה שהיא מגזימה בכוח המחשבה שהיא מייחסת לילדים: מי נותן לילדה בת 14 את פאוסט של גתה? כך או כך, בתיווכה של יונה, עולם השירה, האומנות והפילוסופיה לימד אותנו לתת תשומת לב מיוחדת למילים ולבחירה בהן, להרהר בדבר המשמעות שבין השורות. החיבור של יונה לרוחניות, פילוסופיה ומיסטיקה היה חזק לא פחות מזה שהיה לה לעולם הילדים

והחינוך ולעולמות האומנות והשירה. והיא הזמינה אותנו לתהות על המפגש שלנו עם יצירות ואנשים ספציפיים: מה הוא בא ללמד אותי? כפי שאפשר ללמוד משירה, יונה ידעה להביט בכאב ומצאה גם אותו בעיניהם של ילדים ואנשים. בן דודתי איתן סיפר: "יונה ראתה אותי ממש, ראתה לעומק, עם הלב, לא רק עם העיניים". ואחותי גילה הוסיפה: "הייתה בה ראיית הטוב". כשיונה אמרה לנו "עיון אלבי" [העיניים של ליבין] היא באמת ראתה אותנו עם הלב במלוא הווייתנו. לא היה זה מבט אובייקטיבי־חיצוני וגם לא מבט מסונוור של הערצה. היה זה מבט נוכח ואמין שרואה הן את החולשות והן את מה שלא זיהינו בעצמנו בעת חולשה: את כוחותינו, את ייחודנו ואת האפשרויות הגלומות בנו. היה זה מבט שבו הטיה לכיוון ראיית הטוב, מבט של חמלה ואהבה שהשתקפה ממנו בבואת הגרסה הטובה של עצמנו. והמתנה, לגדול לצד אישה שתמיד רואה את הטוב שבו, הייתה חוויה מעצימה עבור כל מי שהכיר אותה.

לימים, כאשר למדתי על פילוסופיית הדיאלוג של מרטין בובר ועל ההבחנה בין שני סוגי היחסים של האדם עם העולם, רחק וזיקה, הבנתי שההיכרות עם יונה אפשרה לי לחוות הלכה למעשה רגעי זיקה. בעוד רוב חיינו מתנהלים בעולם הלז ומתוך יחס הרחק שמקדם את התייחסותנו האינסטרומנטלית ל"אחר" ולעצמנו, רגעי הזיקה מאפשרים לאדם לממש את הפוטנציאל האנושי הטמון בו. כך למשל, ביטאה יונה רגע של זיקה באחד משיריה:

בְּרָגָעִים שָׁאֵת

בְּרָגָעִים שָׁאֵת
הָיִיתִי לִי מִקֶּדֶשׁ מְעַט
הַשְׁתַּחֲחֲתִי אֵלַיךְ בְּעֶרְגָּה
וְהִמְיָה מִקֶּדֶשְׁתִּי
חַיִּילוֹת נִפְשִׁי חוֹלְלוּ בְּרִטָּט
גְּבוּלוֹתַי נִמְחָקוּ
עַתָּה הִלַּתְךָ מוֹאֶרֶת
בְּרַחֲף גְּבָהִים לֹא כָּנָפִים
שִׁבְרִיר בְּנֶצֶחַ
עַל מַצַּע אֶהְבְּתֵנוּ
וְהָאֱלֹהִים שָׁכֵן בֵּינֵינוּ

התקווה שמעוררת דמותה של יונה צומחת אפוא מסוד החיבורים בין העבר להווה ובין זיכרון לזהות, בין מה שהיינו לבין מה שהֵננו היום. במציאות מקוטבת ואלימה, דמותה של יונה מחברת בין מגוון גילויים חברתיים שנחשבים בימינו לניגודים: בין תרבות יהודית לתרבות ערבית, בין מזרחים לאשכנזים, בין העיר לקיבוץ, בין צניעות חומרית לעושר רוחני, בין ליברליות לאמונה, בין אורח חיים חילוני לאורח חיים אמוני, בין נוכחות כאן ועכשיו לבין הפלגה במחזות הדמיון והזמן. במקרה או שלא במקרה, השנה מלא עשור לפטירתה של יונה ובעודי כותבת חיבור זה סיפר לנו הרב דויד אזולאי, המכין את בני אדם לטקס בר המצווה, על משמעותה הסימבולית של היונה במקורות היהודיים. לדבריו, היונה היא סמל לשלום המיוחל וגם לעם היהודי העומד מול השכינה. על אף פגיעותה, היונה מסמלת צוהר לתקווה שלאחר המבול. שכן היא תמיד שבה הביתה, למקום שגדלה בו, עד שהעולם נהיה מקום בטוח יותר. בתקווה ובתפילה לשובם של כל החטופים הביתה ולתיקון אדם ועולם.

מקורות

ארכיון קיבוץ נגבה

בובר, מ' (1962 [2000]). רחוק וזיקה. בתוך פני אדם: בחינות באנתרופולוגיה פילוסופית (ח' קלעי, תרגום) (עמ' 117-131). מוסד ביאליק.

עוזריי-שנבר, י' (2002). שעת אל תמה. מערכת קיבוץ דליה.

עוזריי-שנבר, י' (2012). שריקת הרוח בדפי ימי. הוצאה עצמית.

קורצ'ק, י' (1929). כתבים פדגוגיים (ד' שטוק, תרגום). הקיבוץ המאוחד.

כל השירים בחיבור זה הם של יונה עוזריי-שנבר. תודה לבן דודתי, רוני שנבר, תודה לשושה לוין אחראית ארכיון קיבוץ נגבה, ותודה מיוחדת לשבות שופט על הסיוע בצילום ובאיתור החומרים.

תרצה ספיר: מסע חיים והשראה

שלומית עופר, טלי רונן ולילך שליט

מעבר חד

את שתי כתפי קרבותי זו לזו
להסגר.

ונרפן ראשי, מהרהר,

האם לומר להן את ברפתו הרפויה?

לאט נסגר הרוח בין ברפי לאדמה המחכה
והמגע קר.

רֶטֶט נִסְעָר.

ברק ידי אכזר

קדימה בצעקה

ואצבע אחת מפרפרת.

(תרצה ספיר, "מעבר חד". מתוך טיפות של שקט)

מי מהווה השראה עבורנו? זו הנחושה לצעוד בכל תנאי ובכל מזג אוויר, או זו המגלה רגישות וקשובה לכל צורך שעולה? זו המרכזת את המידע, התהליכים, האפשרויות ודרכי הפעולה, או זו המאפשרת לכל אחת מהשותפות לסלול את נתיבה ולמצוא את קולה האישי? זו האמונה על מיומנות מקצועית, או זו המאפשרת מרחב גילוי, התנסות וחוויה אישית? זו שקולה רועם, תובע ודורש, או זו המפלסת נתיבים פתלתלים בדרכה להשגת המטרה?

מורתנו תרצה ספיר זימנה לנו לאורך שנים מפגשים רבים שבהם הביאה לידי ביטוי יכולות מנוגדות לכאורה, שיחד יוצרות שלם הגדול מסכום כל חלקיו. נפגשנו

פעמיים בשבוע במכללת סמינר הקיבוצים. במפגשים אלה התמקדנו בשני תחומים. התחום האחד היה השדה הדיסציפלינרי שהתמחינו בו – תנועה ומחול. התכנסנו כדי ללמוד תורה מפיה, להתפתח גופנית-תנועתית ורעיונית-רגשית-רוחנית בתחום שהעיסוק בו הסב לכולנו חוויה של צמיחה מתמדת והתרוממות רוח. מפגשים אלה התאפיינו בעבודה קשה שתבעה התמסרות ותרגול תנועתי חוזר.

התחום האחר היה הוראת המחול. שנים רבות לפני שמשרד החינוך והמכללה הגו את מסגרת הסטאז', מורתנו יצרה עבורנו מרחב שבו התאפשר לנו – מורות בראשית הדרך ועמיתות בשלבים שונים של התפתחותנו המקצועית – לעבד יחד מתווי הוראה. יחד יצרנו גופי ידע המכוונים לתלמידינו, התלבטנו בסוגיות מקצועיות ושכללנו את עבודתנו כמורות וכמכשירות מורים. כל אחת מאיתנו שיתפה בתהליך הלימודי, ותרצה הציעה איך להמשיך ולפתחו. תרצה לא הסתפקה בתובנות כלליות, אלא ייעצה באופן ספציפי ומותאם לכל אחת. היא ידעה לראות כל אחת בנפרד ואת כולנו יחד. כך זכינו לשתף זו את זו במצוקות, ולא פחות חשוב, בתחושות הישג וגאווה.

קשה להקיף במילים ספורות את אישיותה רבת-הפנים של תרצה, אך נשתף כאן מעט ממה שלמדנו ממנה, מן הכוח וההשראה שאנו שואבות ממנה עד היום, לאחר שנפרדה מאיתנו בפתאומיות בשנת 2018. הייתה זו תחילת שנת הלימודים, יום שלישי אחר הצהריים בחודש ספטמבר 2001. כמדי שבוע נפגשנו, חברות קבוצת המחול "ריקודנטו", לשגרה של עבודה תנועתית-אומנותית-פדגוגית. ברגע אחד השמיים נפלו: מגדלי התאומים קרסו באמריקה הרחוקה. החדשות הביאו איתן תחושת סוף עולם שמתקרב – אולי אנחנו על סיפה של קטסטרופה עולמית? תחושות של מבוכה והתלבטויות אם להמשיך בשגרת העבודה של יום שלישי, או להתפזר ולחזור במהירות כל אחת לביתה ולמשפחתה. תרצה כינסה אותנו ושאלה: "האם, במקרה שנפסיק את החזרה המשותפת, יש משהו משמעותי שנוכל לעשות כדי לשפר את המצב?" התשובה של רובנו הייתה לא. היא אמרה: "לנו יש תפקיד בעולם הזה: להמשיך ולפתח ולהצמיח את גופי הידע הייחודיים אנו עוסקות בהם". מכיוון שכך, החזרה נמשכה עד לסיומה המתוכנן.

אמירתה "לנו יש תפקיד בעולם הזה" מצאה את ביטוייה גם כאשר – בלי שתיאמנו זאת מראש – החליטה תרצה על השתתפותנו בכנס מחול בין-לאומי בעיר טור בצרפת, ואף הצליחה בדרכה המיוחדת לשכנע את המארגנים לתת לנו

להופיע ביום האחרון. התגוררנו במלון קטן ומשפחתי, אשר לא היה בו מרחב מספיק לערוך חזרות על הריקודים לקראת המופע. בשיטוטיה בסביבת המלון מצאה תרצה חצר פנימית קטנה, שהיו מוצבים בה פחי האשפה של המלון. שם, ברחבה הקטנטונת, בין הפחים, ערכנו את החזרות שלנו לקראת ההופעה, שעברה בהצלחה רבה. מכאן למדנו שאין דבר העומד בפני הרצון, וגם – שכל חזרה מכבדת את משתתפיה, ושכל האמצעים כשרים, גם אם הם מסריחים.

הערכים שהנחילה לנו תרצה – כרעיונות מופשטים ובאופן יישומם בשגרת חיי המעשה – באים לכיטוי בעבודתנו. כל אחת מאיתנו מדגישה בעבודתה את חשיבותה של עבודת הצוות בהוראה ואת היתרונות בריבוי הקולות של השיח, לצד שמירה על הייחודיות וההכוונה לצמיחתה האישית של כל סטודנטית. הזיהוי והמיקוד מאפשרים חיפוש אחר דרכים להשגת המטרה. אנו חשות אחריות להמשך פיתוחו של גוף הידע הייחודי שהתמחינו בו, ומבקשות דרכים להמשך לימודו, הוראתו ושכלולו.

תרצה הייתה אשת חינוך, יוצרת וחוקרת בתחום המחול. מוקד עבודתה מעוגן בכתב התנועה אשכול-יזמן, שפה לכתיבה ולקריאה של תנועה שנוצרה ופותחה בישראל. עבודתה רבת-השנים במסגרת כתב התנועה הביאה אותה לפיתוח ידע וגישה ייחודית להוראה וללמידה של מחול כשפה המגשרת בין מגזרים שונים של החברה הישראלית, ומיועדת הן לאוכלוסייה כללית הן לזו המתמחה במחול.

תרצה נולדה בשנת 1941 בקיבוץ גת, שם בגרה ויצרה מופעי מחול מגוונים. בן זוגה ואבי שני בניה, דן ספיר, ואחיו יוסי, נהרגו שניהם במלחמת יום הכיפורים. שנים מספר לאחר מכן חברה לאמנון ורנר, ואיתו חלקה את חייה בין תל-אביב לקיבוץ כרמיה, עד למותה הפתאומי בשנת 2018. בשנת 1968 קיבלה תעודת הוראה במוזיקה, וכך בכך הצטרפה כתלמידה לקבוצת המחקר בכתב תנועה בהנחיית פרופ' נועה אשכול. תרצה הייתה חברה באגודה לכתב תנועה מאז הקמתה, השתתפה ברבים מפרסומיה, וכן השתתפה ברקמת שטיחי הקיר המפורסמים עד מותה של אשכול ב-2007. בשנת 1978 החלה תרצה ללמד כתב תנועה במסלול למחול במכללת סמינר הקיבוצים, תחום שהמשיכה לפתחו לאורך השנים. תרצה שימשה בתפקיד ראש בית הספר לאומנויות המחול במכללת סמינר הקיבוצים בשנים 2000-2007, ובמהלכן הקימה את "המסלול לתיאטרון-מחול" ואת תוכנית ההכשרה המיוחדת למורי מחול מקצועיים – "מורים בפועל". בסמינר הייתה חברה

בצוות ההיגוי להקמת התוכנית לתואר שני (M.Ed) באוריינות חזותית, והייתה שותפה לפיתוח המסלול להוראת מחול במכללה הדתית "אורות ישראל", מהלך שהיה נועז וחדשני בחברה זו.

לצד עבודתה השוטפת הביאה תרצה לביטוי את יכולותיה הייחודיות בשני תחומים ייחודיים. בערוץ היצירתי ייסדה תרצה בשנת 1986 את קבוצת ריקודנטו, העוסקת במחקר תנועתי ואקדמי של כתב התנועה ובביטוי התאורטיים והמעשיים על בסיס קומפוזיציות מושכלות. הקבוצה, שחברותיה הן בוגרות ומורות בבית הספר לאומנויות המחול של סמינר הקיבוצים ובבתי ספר שונים ברחבי הארץ, הופיעה בעשרות מופעים בישראל ובעולם. ריקודיה של תרצה מכוונים לחשוף את הרוקדים והצופים לפיוטיות העדינה והעשירה שמאפשר החיבור בכתב תנועה אשכול-וכמן, על יכולות הקומפוזיציה הטמונות בו, ובהשראת מראות טבע ונוף. בין ספריה שיצאו לאור: **ציפורים, נופים, מועדים למחול, מראות ים, בעקבות ציירים**. קבוצת המחול ריקודנטו ממשיכה לפעול עד עצם היום הזה בהשראתה של תרצה.

בערוץ הפדגוגי פיתחה תרצה את "שיטת ספיר" להוראה ולטיפול קוגניטיבי-תנועתי, שמטרתה שכלול של יכולות תפקודי הלמידה והקשב, והיא מיועדת למגוון רחב של אוכלוסיות.

דברים אלה חושפים רק מעט מאישיותה של תרצה, החרוטה בליבנו ומלווה אותנו כמקור השראה. תודה לך תרצה, מורתנו.

חיבור מצטיין

תחרות החיבור האקדמי המצטיין של כתב העת החינוך וסביבו מתקיימת זו השנה הרביעית. התחרות נותנת במה למחקרים מעולים שכתבו סטודנטיות וסטודנטים במסגרת לימודיהם במכללה. החיבורים שהגיעו השנה לתחרות נכתבו במסגרת קורסים בתואר הראשון והשני, ומשקפים את רוחב היריעה של תחומי הלימוד והעשייה במכללה – חינוך, מדעים, קולנוע, פילוסופיה, ספרות, מגדר, סוציולוגיה, היסטוריה ועוד.

גם השנה התקבלו חיבורים מרשימים שכתבו סטודנטים וסטודנטיות ממגוון מסלולים – תוכניות הסבה, הכשרה להוראה ותוכנית המצטיינים. רבים מן החיבורים עסקו בסוגיות חינוכיות וחברתיות בוערות שעלו בעקבות המלחמה ולאורה: פעילות חינוכית לביצור החוסן של תלמידים במהלך המלחמה; חקיקה כאמצעי לתיקון חוסר השוויון בהזדמנויות לחיילים משוחררים בפריפריה; גבול כאתיקה סביבתית; התלבטות בשאלות של זהות לאומית בעקבות סיור במוזיאון הפלמ"ח; תפיסת השלום בפועלו ובדבריו של רבין; ועוד.

בתחרות זכה חיבורה של שחר חונן, סטודנטית בתוכנית להכשרת מורים בפועל במסלול ספרות וחינוך מיוחד. החיבור מבוסס על עבודת סיום שכתבה במסגרת הקורס "החברה ישראלית והשואה" בהנחיית ד"ר שרון גבע. החיבור התנגדות כוהות בוחן את יחסה המורכב של החברה הישראלית כלפי התנגדות נשית, דרך שינויים שחלו בתפיסת זיכרון השואה ובמעמד האישה בישראל כפי שבאו לידי ביטוי בהתקבלות יומנה של אתי הילסום.

הילסום היא מופת של התנגדות מוסרית ורוחנית, התנגדות למכבש הנאצי וכן לתפיסות מגדריות מגבילות בנות זמנה. חונן מציגה את כתיבת היומן ככלי לחקירה עצמית וכמעשה של התנגדות, וטוענת כי התקבלות יומנה של הילסום בישראל חושפת את המתח המתמשך בתפיסת ההתנגדות הנשית בשואה. עוד טוענת חונן כי מתח דומה עולה בימים אלה כלפי התנגדות נשית לאירועי השבעה באוקטובר, כפי שזו באה לידי ביטוי אצל נשים שנרצחו ושנחטפו. החיבור נחתם בשאלה כיצד תעצב החברה הישראלית את הזיכרון הקולקטיבי של מתנגדות השבעה באוקטובר, אלו מבין סיפורי המתנגדות יישמרו בזיכרון המשותף ואלו יושכחו.

התחרות השנה מוקדשת לזכרו של אלכס דנציג ז"ל (1948-2024), היסטוריון ומחנך דורות של תלמידים ומורי דרך, שנחטף מביתו בקיבוץ ניר עוז בשבעה באוקטובר 2023 ונרצח בשבי כעבור תשעה חודשים. לפי עדויות חטופים ששוחררו, דנציג המשיך ללמד היסטוריה גם במנהרות החמאס. הוא הובא לקבורה בניר עוז

באוגוסט 2024. דנציג הקדיש את חייו להנחלת זכר השואה, והיה מהחלוצים שיזמו את מסעות בני הנוער לפולין והכשירו אנשי חינוך כמדריכי המסע. הוא פעל לבניית גשרים בין עבר להווה, לשיתוף פעולה בין בני נוער ישראלים ממגזרים שונים, וליצירת דיאלוג בין בני נוער יהודים ופולנים. דמותו היא מופת למחויבות עמוקה לערכים של הומניזם, סולידריות, צדק, חינוך וידע. את דמותו של דנציג מאירים בנו, המוזיקאי בן דנציג, וד"ר נילי קרן, שפעלה איתו לאורך שנים להנחלת זכר השואה לבני נוער בישראל. אנו מודים לסטודנטיות ולסטודנטים ששלחו חיבורים לתחרות, למרצות ולמרצים שליוו את תהליך הכתיבה, ולחברות המערכת שקראו, בחנו ובחרו מתוך שפע של יצירה חינוכית.

שחר חונן, סטודנטית לתואר ראשון במסלול עובדי הוראה בהתמחות חינוך מיוחד וספרות, מודה בפועל. מתעניינת בספורט, תיאטרון ומוזיקה.

אלכס דנציג (1948–2024)

נילי קרן

אלכס דנציג היה יליד ורשה, בן להורים שורדי שואה שעלו לארץ והשתלבו בה. אלכס היה בן גילה של המדינה, וקורות חייו הם שיקוף של הפרקים החשובים והיפים ביותר שנכתבו בה. הוא הקדיש את חייו כהיסטוריון לעבודה חינוכית סביב האסון הגדול ביותר שפקד אותנו כעם. יזם שהיה ממובילי המסעות לפולין. חבר קיבוץ ניר עוז. קיבוצניק שחי על הגבול, אבל לא אחז בנשק אלא הקפיד לפתוח את מערכת ההשקיה הקיבוצית מדי בוקר. מורה וחקלאי.

ב-7 באוקטובר 2023, נכנסו מחבלי החמאס לקיבוץ ניר עוז. הם התעללו ורצחו באין מושיע. אלכס נחטף לעזה עם עוד נשים, ילדים וגברים בני הקיבוץ. ההתכתבות האחרונה איתו לפני החטיפה הייתה הודעת טקסט ששלח לבנו.

כשהשבוים הראשונים החלו לחזור בעקבות העסקה הראשונה, הם תיארו איך אלכס העניק להם כוחות אדירים בשבי. במנהרות החשוכות. הוא הרצה להם על פולין ועל יהדות פולין, על התרבות ועל היחסים המיוחדים שהתקיימו בין יהודים לפולנים במשך אלף שנות היסטוריה. הוא סיפר עוד ועוד סיפורים על ימים רחוקים שבהם שלט הרוע, שבהם אנשים ישרי דרך נרדפו ונרצחו. על הקהילות השוקקות שהיו בפולין ונחרבו. גם על התקומה הוא סיפר. אלכס היה קול ההיסטוריה, והקול הזה העניק פשר ועוצמה למי שהיה סביבו.

למי שנשא את ההיסטוריה בכל צעד ושעל בחייו, עבודת החקלאות, כמו החינוך – אפילו במקום האפל ביותר בעולם – הייתה מלווה באמונה אדירה באדם. אלכס, איש אדמה וספר, חקלאי ומרצה נערץ, נרצח כעבור כמה שבועות עם עוד חמישה חטופים במנהרה שהוחזקו בה. גופותיהם הוחזרו לישראל ואלכס הובא לקבורה בקיבוץ – ניר עוז.

מאות אנשים, דתיים וחילונים, ימנים ושמאלנים, ליוו את אלכס בדרכו האחרונה. רבים מהם היו תלמידיו בבית הספר להוראת השואה ביד ושם. גם לאחר שנים, אלכס הטביע בהם חותם בל יימחה. אלכס לימד אותם שכדי להבין את קורות העם היהודי, יש להתחיל באלף שנות יהדות פולין. כדי לנסות לתפוס את ממדי השואה, עלינו להבין גם את ההקשר הכללי, הלא-יהודי.

אלכס לימד אותם להיות מדריכים. במהלך מסע ההכנה, אלכס ביקש מהמדריך התורן לדבר ללא דפים. "פה אתה לא מורה. אתה מדריך", אמר לו אלכס. "תפקידך לחבר את התלמידים למקום ולסיפור. להקשיב להם. לא להרצות עובדות ונתונים". מעבר לידע הפנומנלי, הייתה זו אישיותו הייחודית שנחרטה בלב כולנו. מורה ומחנך, חקלאי וחלוץ. יהודי, ישראלי ואיש העולם הגדול. האישיות שלו שידרה שאפשר "גם וגם". אלכס לא ויתר על זהותו כקיבוצניק מ"השומר הצעיר", אך כיבד תמיד את השונה ממנו, יהודי ולא-יהודי כאחד. הקהל המגוון שהגיע ללוויה – אנשים מכל קצוות החברה הישראלית, כולל נציגי שגרירות פולין – הוא עדות לכבוד שרחשו לו יהודים ולא-יהודים כאחד.

אלכס, אוהב האדם והעם, ההומניסט, לא זכה להגיע ליום הולדתו ה-76. הקיבוץ שלו, ניר עוז, הופקר והוחרב. במנהרות חמאס מת אלכס, ואיתו מת משהו מהסיפור שלנו. של כולנו. של הבית שלנו.

אבי, אלכסנדר דנציג

בן דנציג

היה היה איש עובד אדמה, בנה יישוב וקצר אלומות בחרווה.

יחד איתו גרעין שלם, כמו פרי הרימון.

היה היה כפר, קיבוץ ניר עוז. היו בו חיים וילדים לרוב.

בכפר הקטן השמש זרחה, ציפור שרה שיר.

בכפר הקטן הדשא היה ירוק, ותנשמת בלילה זמרה נשכחות.

בכפר הקטן יש חלקה חדשה, ואבי מונח בה.

אבי, אלכסנדר דנציג, חנך לדיאלוג. האהבה הגדולה לידע שמרה עליו סקרן, מילדות ועד יום מותו.

לאורך השנים לימד וחינך. הוא ניהל את המוסד החינוכי "מעלה הבשור" ושימש מזכיר "השומר הצעיר". בכל שעשה השפיע על בני הנוער להעריך את השוני ביניהם ולהקשיב איש לרעהו.

אבי חקר את שורשיו. הוא למד על אחד מאבותיו, אברהם דנציג, פוסק ההלכה שהשאיר אחריו את הספרים חיי אדם, 'חכמת אדם ובינת אדם'; הוא התעמק בסיפור הצלתה של אחותו אדית במלחמת העולם השנייה, ובסיפור הישרדותם של הוריו, שעלו ארצה ובנו כאן חיים חדשים.

אבי מעולם לא עזב את פולין באמת. על הקיר בביתו עדיין מתנוסס פוסטר ענק של שושלת המלוכה הפולנית.

כשהדריך וכשהכשיר מדריכים ידע להעלות שאלות שמחייבות מחשבה, בניסיון להבין ולקרב את תולדות העם היהודי.

בשבעה שהתקיימה בכרמי גת זכינו להיחשף למדריכים ולמדריכות שהשתתפו בקורס שהקים ביד ושם, קורס שבו הנחיל את זכר השואה וחינך להידברות בין עולמות.

התנגדות כזהות: יומנה של אתי הילסום בעיצוב זיכרון השואה מפרספקטיבה מגדרית

שחר חונן

מחקרים העוסקים בשואה מפרספקטיבה מגדרית מצביעים על כך שנשים בתקופה זו חוו התמודדויות ואתגרים שונים מאלה שחוו גברים.¹ יומנה של אתי הילסום, השמיים שבתוכי, שנכתב במהלך מלחמת העולם השנייה, הוא עדות נשית ייחודית ומפתיעה.² היומן חושף את מאבקה של הילסום אל מול נורמות מגדריות וציפיות חברתיות, לצד התנגדותה הרוחנית לשלטון הנאצי. חיבור זה יבחן את הפרדוקסים המגדריים בעיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית בהקשר של התנגדות נשית, תוך התמקדות ביומנה של אתי הילסום. החיבור יעסוק בשלוש נקודות זמן עיקריות: תקופת השואה, שעם נראותיה התמודדה הילסום; שנותיה הראשונות של מדינת ישראל, שבהן התעצב עיקר הזיכרון הקולקטיבי של השואה; ושנות השמונים, שבהן היומן תורגם מהולנדית לעברית והופץ לראשונה בישראל.

במהלך מלחמת העולם השנייה, אתי הילסום (1914–1943), שהייתה אישה יהודייה צעירה והתגוררה בהולנד, ניהלה יומן אישי. תחילה ככלי לחיפוש עצמי, ובהמשך ככלי לתיעוד מציאות חייה בתקופת השואה. הילסום כתבה ביומנה על הציפיות החברתיות וההגבלות המגדריות שהוטלו על נשים בתקופתה: "אני

1 לוריא, ש', ונחמני, ע' (2007). גיבורות של יום יום: נשים יהודיות בתקופת השואה [תחקיר, כתיבה ועריכה שני לוריא, עירית נחמני]. יד ושם, בית הספר המרכזי להוראת השואה, עמ' 6.

2 אפלפלד, א' (2020). יותר מוידוי: הקדמה להשמיים שבתוכי. תיאטרון, 286, עמ' 139.

תוהוה אם לא אחפש תמיד בכל זאת את הגבר האחד. ואני שואלת את עצמי האם יש כאן מגבלה נשית".³ הילסום כתבה בגילוי לב כי אינה מעוניינת בילדים, וכי אינה עונה לנורמות המגדריות שהתייחסו לנשים באותה תקופה: "אני לא חושבת שאני מתאימה להיות אישה של גבר אחד ויחיד";⁴ "הרי אני לא רוצה ילדים".⁵ בד בבד היא העלתה ביומנה ספקות בדבר הקשר בין השקפותיה החורגות מן המקובל בתקופה לבין שלילת זהותה כאישה: "האם אני אישה אמיתית?"⁶ דבריה של הילסום משקפים את התמודדותה עם המתח שבין זהותה האישית לבין הציפיות החברתיות-מגדריות שלא עמדה בהן.

נשים יהודיות בשואה התנגדו לשלטון הנאצי בדרכים שונות, ואופני ההתנגדות שלהן השפיעו על הדרך שבה זהותן נתפסה בחברה הישראלית לאחר המלחמה, בהתאם לנורמות החברתיות וההגדרות המגדריות של התקופה.⁷ אחת מצורות ההתנגדות הבולטות של נשים הייתה ההתנגדות הרוחנית. זו באה לידי ביטוי בשמירה על הרוח היהודית והאנושית, בתיעוד החוויות באמצעות כתיבת יומנים וציור, ובהקפדה על ערכים יהודיים גם בתנאים הקשים ביותר.⁸ למעשה, כבר בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 כתיבת יומנים נתפסה כאקט התנגדות נשי.⁹ אתי הילסום היא דוגמה בולטת להתנגדות רוחנית, משום שראתה בכתיבתה ייעוד ואחריות, כפי שכתבה ביומנה בתאריך 30 בספטמבר 1942: "אם יש לי חובה אחת ממשית בחיים, בזמן הזה, בשלב הזה בחיי, הרי היא: לכתוב, לרשום, להנציח".¹⁰ בשנות החמישים, זהותן של נשים בישראל עוצבה בהתאם לנורמות מגדריות מסורתיות, ואלה הגדירו את עיקר תפקידן בניהול משק הבית ובגידול ילדים.¹¹ תפיסה זו השפיעה גם על עיצוב זיכרון השואה, ובמסגרתו ההתנגדות הרוחנית של

3 הילסום, א' (2002). השמיים שבתוכי (ש' במברגר, תרגום). כתר, עמ' 38.

4 שם, עמ' 59.

5 שם, עמ' 69.

6 שם, עמ' 59.

7 גבע, ש' (2010). אל האחות הלא ידועה: גיבורות השואה בחברה הישראלית. הקיבוץ המאוחד, עמ' 15.

8 שם, עמ' 166.

9 גולדברג, ע' (2012). טראומה בגוף ראשון: כתיבת יומנים בתקופת השואה. כנרת, זמורה-ביתן, דביר, עמ' 35.

10 הילסום, שם, עמ' 201.

11 גבע, ש' (2020). האשה מה אומרת? נשים בישראל בשנות המדינה הראשונות. מאגנס, עמ' 185.

נשים זכתה להכרה פחותה מזו שזכתה לה ההתנגדות החמושה.¹² מאחר שמספרות סיפורי ההתנגדות היו נשים, סיפוריהן שובצו בתוך הדימוי של תפקידי נשים מסורתיים, ולא כמעשי גבורה עצמאיים.¹³ כך, פעולות כמו כתיבה וציור לא נתפסו כהתנגדות שוות ערך להתנגדות פיזית, אלא כחלק מהמרחב הנשי המסורתי, ולכן לא זכו להכרה דומה.¹⁴ באופן פרדוקסלי, אתי הילסום, שביטאה את התנגדותה הרוחנית לשלטון הנאצי באמצעות כתיבתה ונספתה בשואה, עשויה הייתה להיתפס על ידי החברה הישראלית שלאחר השואה כסמל להתנגדות נשית – אף שהיא עצמה התמודדה במהלך חייה עם שאלות מורכבות בנוגע לזהותה הנשית. כשאתי הילסום הבינה כי לא תשרוד את המלחמה, היא הפקידה את יומניה ביד ידיתה מריה טאונזינג, בתקווה שיפורסמו וישמשו עדות לעולמה ולתקופתה.¹⁵ בשנת 1981 יומנה של הילסום יצא לאור לראשונה בהולנד, ובשנת 1985 תורגם מהולנדית לעברית ופורסם במהדורתו הראשונה בישראל בשם חיים כרותים. בשנים 1975–1985, שהוכרו על ידי האו"ם כ"עשור האישה הבין-לאומי", גבר העיסוק הגלובלי בזכויות נשים ובקידום שוויון מגדרי. במדינת ישראל חלה בשנים אלו עלייה ניכרת בשיעור השתתפותן של הנשים בשוק העבודה ובהשכלה הגבוהה.¹⁶ עלייה זו תרמה לקידום מעמד האישה והניחה את היסודות להמשך המאמצים להשגת שוויון המגדרי בישראל. ייתכן כי עיתוי פרסום יומנה של הילסום – בשנות השמונים ולא קודם לכן – קשור לשינויים במעמד הנשים באותה התקופה.¹⁷ על אף מגמות של קידום מעמד האישה בישראל בשנות השמונים, המדינה עדיין התאפיינה בדפוסי מגדר מסורתיים. מדיניות חברתית וחוקים שנחקקו באותן שנים המשיכו להגדיר את תפקידה של האישה בראש ובראשונה כמטפלת וכממלאת תפקידים משפחתיים. כך למשל, תקנות עבודת נשים (עבודות אסורות ועבודות מוגבלות) שהותקנו בשנת התש"ם–1979 הגבילו את אפשרויות התעסוקה

12 גבע, ש' (2010). אל האחות הלא ידועה: גיבורות השואה בחברה הישראלית. הקיבוץ המאוחד, עמ' 193.

13 שם, עמ' 194.

14 שם, עמ' 193.

15 הילסום, שם, עמ' 309.

16 פוגל-ביז'ארי, ס' (2011). דמוקרטיה ופמיניזם: מגדר, אורחות וזכויות אדם. האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 172.

17 פרנק, ח' (2002, 11 בדצמבר). אם אלוהים קיים הוא מעולם לא היה שם. הארץ.

של נשים, ובכך חיזקו את הנורמות בדבר מקומן ותפקידן.¹⁸ נשים שניסו לחדור לתחומים שנחשבו מסורתיים לגבריים, נאלצו להבליט את נשיותן כדי להראות שהצלחתן המקצועית אינה מערערת את תפקידן החברתי-מגדרי.¹⁹

תפיסות מגדריות אלו ששררו באותן השנים עיצבו גם את האופן שבו התקבלה דמותה של אתי הילסום במדינת ישראל, וסיפורה שויך לנרטיב הנשי המקובל לתקופה. במהלך תרגום יומנה של הילסום מהולנדית לעברית, צונזרו ממנו קטעים העוסקים בשחרורה המיני.²⁰ הצנזורה הובילה לכך שיומנה לא הוצג באופן מלא ונאמן לנרטיב שהיא עצמה ביקשה ליצור, אלא שיקף את גבולות השיח החברתי של מדינת ישראל בשנות השמונים.²¹ צנזור הקטעים המיניים מהיומן יכול להעיד על כך שהילסום תויגה, שוב, כאישה החורגת מהנורמות החברתיות-מגדריות המקובלות בתקופה.

בחנית יומנה של הילסום לאורך צירי הזמן השונים חושפת את המתח המתמשך סביב העיצוב של זיכרון ההתנגדות הנשית בשואה, ומדגימה כיצד נרטיב הגבורה ההיסטורי עוצב בהתאם לערכיה המשתנים של החברה הישראלית. מתח זה מוסיף להיות רלוונטי גם בימים אלה, במיוחד לנוכח אירועי 7 באוקטובר 2023 והשיח המתעצב בעקבותיהם.

האופן שבו מוצגות מתנגדות 7 באוקטובר – ניצולות ונספחות, חטופות, ומשוחררות – והדיונים הרבים המתנהלים בערוצי התקשורת וברשתות החברתיות השונות בדבר מידת גבורתן, עשויים להצביע על כך שהחברה הישראלית ממשיכה למסגר ולהגדיר את נרטיב הגבורה הנשית של המתנגדות בהתאם להקשרים חברתיים ופוליטיים משתנים.

עדויות מצולמות מאירועי 7 באוקטובר חושפות את דרכי ההתנגדות השונות של הנשים. היו שתועדו מבטאות את התנגדותן באמצעות מאבק פיזי במחבלי החמאס, ומנגד היו מי שתועדו בעת חטיפתן על ידי המחבלים ללא מאבק פיזי

18 רימלט, נ' (2010). אמא טובה, אמא רעה, אמא לא רלוונטית: הורות במשפט בין אידיאל השוויון למציאות האמהית. משפטים, לט, עמ' 573-632.

19 גבע, ש' (2020). האשה מה אומרת? נשים בישראל בשנות המדינה הראשונות. מאגנס, עמ' 229.

20 גולדברג, ע' (2007). יומני השואה: סמכות שאינה מדברת כהלכה. בתוך י' שפירא, ע' הרצוג ות"ס הס (עורכים), קנוני ופופולרי: מפגשים ספרותיים. רסלינג, עמ' 131-140.

21 פרנק, שם.

מצידן, כשהן אוחזות בילדיהן ומגוננות עליהם. צילומים נוספים תיעדו נשים בזמן שחרורן מהשבי כשהן עומדות זקופות ומישירות מבט לעבר המחבלים שחטפו אותן, ואילו אחרות נצפו מבוהלות ומכונסות בעצמן. מתוך כך, עולות תהיות בדבר הדרך שבה תמשיך החברה הישראלית לעצב בעתיד את הזיכרון הקולקטיבי ואת נרטיב הגבורה של מתנגדות 7 באוקטובר, ובדבר התהליכים שישפיעו על המבט ההיסטורי שיקבע אילו מסיפורי המתנגדות יודגשו ואילו עלולים להידחק לשוליים.

אפילוג

הרופא

מימי חסקין

מאז פגשתי אותו לראשונה בעת לימודיי בבית הספר התיכון, ד"ר ברנאר רייה הוא הגיבור הספרותי שלי. ד"ר רייה, יציר כפיו של אלבר קאמי (קאמי, 2001/1947) הוא אחד הגיבורים הגדולים, החכמים והנדיבים שאני מכירה בספרות. מדי פעם דמותו עולה אל מול עיניי ומהווה עבורי אות ומודל. לפני חודשים מספר, באחד מימי המלחמה הארוכה, נזכרתי שוב בד"ר רייה. הוא עלה והתממש בעיני רוחי בדמותו של רופא צבאי צעיר, ד"ר איתי קלופשטוק. אני מבקשת לספר על שני הגיבורים האלה.

הדבר מספר על מגפה שפורצת בעיר אוראן שבאלג'יר. המגפה מתפשטת במהירות, וכדי למנוע הידבקות מוטל סגר על העיר. אין יוצא ואין בא. קאמי סוגר את גיבוריו במעין מעבדה ומתכוון בהתמודדותם עם המוות הדוהר מולם. במעבדה האנושית שקאמי יצר לאדם אין יכולת ממשית לשנות את המתווה החיצוני של הגורל, אלא רק את המשמעות בתוך גבולות הגורל שנכפה עליו.

גיבוריו של קאמי הם מקרי מבחן המציעים תשובות שונות להתמודדות בעולם סגור שבו המוות מפיל חללים בסיטונות. כיצד בני אדם מתמודדים בתוך סיר לחץ של מחלה וחוסר מפלט? אילו התנהגויות המסגרת הזאת חושפת? אילו תכונות ואמונות יבואו לידי ביטוי? מגפת הדבר הופכת לסמל למה שמביא על האדם אסון וייסורים, על פי רוב שלא באשמתו, והיא מאפשרת הן לרוע צורף הן לחסד מופלא להתגלות.

ייעודו של הרופא, ד"ר ברנאר רייה, הוא לרפא חולים ולעשות את תפקידו כהלכה. בתוך המסגרת הכובלת של המגפה בעיר הנצורה הוא ממצה עד לקצה

את "הרשות הנתונה", כלומר את אפשרות הריפוי, הסולידריות ואהבת האדם. ד"ר רייה דבק במלאכתו. כל כולו מכוון להצלחה. הוא אינו נח ואינו מרים ידיים מול תבוסותיו. הוא משלם מחיר אישי כבד. בתחילת היצירה אשתו החולה נוסעת להחלים מעבר לים והם מתכננים "להתחיל מחדש" כשיגמר הכול, מה שלא יצלח, בשל מותה המוקדם.

בהמשך היצירה, כשאפשרות הריפוי מוצתה, תפקידו של ד"ר רייה הוא לאבחן חולים ולהורות על בידודם. עבודתו אכזרית: עליו לבודד אנשים מבני משפחותיהם ועליו לבשר על המוות. למרות חוסר התוחלת והכאוס שמסביב הוא ממקד כל כולו ביעודו, ומנסח את העיקרון: "הנה, כאן הוודאות, בעבודה היום-יומית [...] העיקר שתעשה את עבודתך כהלכה" (עמ' 41). אולם ד"ר רייה אינו מסתפק בצד הטכני של מלאכתו ואינו רק מבודד חולים כדי לעצור את ההדבקה. הוא פועל ברגישות ומתוך אנושיות. הוא מעורב בסבל זולתו ומונע על ידי אמפתיה וסולידריות. הוא מעיד על עצמו: "מה שמעניין אותי הוא להיות אדם" (עמ' 223). ההצהרה הזאת היא תמצית התשובה שקאמי מציע לנוכח המוות, ומשמעותה סולידריות, נדיבות ואנושיות.

ד"ר רייה עלה אל מול עיניי כשהתוודעתי באחד מימי המלחמה לגבורתו המופלאה של ד"ר איתי קלופשטוק. איתי הוא רופא צעיר, רק סיים (בהצטיינות) את לימודי הרפואה בבית הספר לרפואה של האוניברסיטה העברית בירושלים ונשלח מייד לחזית הדרום, כדי לטפל בפצועים, לחבוש, לקבע ולנתח תחת אש. כותרת הידיעה במרשתת הכריזה: "יד הלוחם נכרתה מנ"ט בג'באליה: כך הרופא הצעיר הציל את חייו בנמ"ר". הידיעה סיפרה על "טיל נ"ט שנורה לעבר כוח גבעתי שחלף סנטימטרים ספורים מראשו של לוחם פגע ישירות בזרוע שלו וכתה אותה". ובהמשך נכתב: "ד"ר סגן איתי הצעיר, רק בן 28 [...] הגיע לנקודה תוך ארבע דקות בלבד, העניק ללוחם טיפול מציל חיים וליווה אותו עד לרגע הפינני במסוק" (זיתון, 2024).

אל הידיעה צורף סרטון שצולם במצלמת הראש של איתי, והוא מתעד באופן עוצר נשימה כיצד הצעיר הזה, בקור רוח מקצועי ובאמפתיה אנושית, תוך כדי נסיעה בנמ"ר, בטבורו של שדה הקרב, מרגיע את הפצוע שזה עתה נכרתה ידו, מניח יד על חזהו ואומר לו ברוגע ובנחישות: "כל הכבוד. אתה גיבור. עכשיו אני מטפל בך". כלומר, אתה יכול לנוח. אני מלא הכרה בגבורתך. עשית את שלך. עכשיו תורי. תן לי לטפל בך. כמה מסירות, מקצוענות, אנושיות יש באמירה הזאת!

התברר לי שאני מכירה את אורית, אימו של איתי. היא סיפרה שבנה נמצא כבר חצי שנה בשטח (מאז עברו עוד כמה חודשים) ומסרב להצעות להחליף משמרת ולנוח זמן מה משדה הקרב בעבודה שאין בה ממש מנוחה – כרופא בבסיס במרכז הארץ. גבורתו של איתי לא הייתה אירוע חד-פעמי, אלא התגבשה כדרך חיים: להציל, לרפא, להרגיע, ללא הרף, גם במחיר של סכנת חיים אישית. באירוע אחר שפורסם, ד"ר איתי השתתף בחילוץ הפצועים מהתרסקות מסוק. בידיעה הוא צוטט מספר על שאירע: "ההבנה שהיינו קרובים לסכנת חיים הגיעה אחרי האירוע. בשלב ההתרסקות הבנו שיש אירוע רב נפגעים ואינסטינקטיבית פשוט קמנו ורצנו למסוק". האינסטינקט של ד"ר קלופשטוק הוא המחויבות המלאה לרפא, להציל, בלי להביא בחשבון את המחיר האישי. הוא פועל במסירות אין קץ לייעודו כרופא. בדיוק כמו הגיבור הספרותי שלי, ד"ר ברנאר רייה.

מקורות

זיתון, י' (2024, 25 בנובמבר). יד הלוחם נכרתה מנ"ט בג'באליה: כך הרופא הצעיר הציל את חייו בנמ"ר. *ynet*.
קאמי, א' (1947 [2001]). **הדבר** (א' המרמן, תרגום). עם עובד.

Education and Context

**The Annual Journal of Research, Arts and Activism
of the Kibbutzim College of Education, Technology
and the Arts**

ISSN: 0792-223X

Editor: Lilach Naishtat

Research Authority

Kibbutzim College of Education, Technology and Arts

Volume 47 | 2025